

Research Paper

The Social Imagination of Iranians, the Means of Perpetuating the Concept of the King in Iran During the Qajar Era*Seyed Navid Kalahroudi¹

1. Ph.D. Student of Political Thought, University of Tehran, Iran

DOI: <https://doi.org/10.22034/ipsa.2024.506>

Receive Date: 24 April 2024

Revise Date: 16 July 2024

Accept Date: 29 July 2024

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract**Introduction**

The author of this article, like some other researchers, believes in the principle that elements of culture, customs, and political characteristics in ancient Iran have continued until now.

To understand the history of Iran, we should use a method different from the conventional methods for examining the concept of the emperor and Sacred king in Qajar and Safavid Iran. Therefore, during this research, it has been noted that concepts such as holy kingship should be studied in their historical context and relation to the concept of social imagination, and these categories should not be viewed as worthless or superstitious topics. The rationality of Muslims, which was combined with a legacy of Iranian ideas, was a different rationality from modern societies, and we should not study this period by imposing today's standards on periods of Iranian history.

This article does not focus only on the official historiography and common understandings of Iran's history but has also explored the concept of Iranian social imagination. We believe that history should not be searched only in official texts or research that does not pay attention to society and what we call social imagination. In other words, we must assert that non-modern phenomena cannot be investigated solely in the texts of the elites, but we must also consider the performance of religious rituals, power holders, symbols, tools, and ideas that the kings sought to manipulate or used to gain legitimacy. In most cases, these tools for expanding the imagination were aimed at the public. Therefore, to exercise this type of power, the rulers had to engage with the daily life, the collective memory, and the public imagination of the people, because nothing, even the sacred, can be cultivated except in the form of social actions and among the people. Thus, the history studied in this research can be called "people's history." We believe that this people's history has been continued through mechanisms throughout the history of the Iranian nation, and the main reason for the continuation and expansion of this people's history has been through the element of imagination and in the social imagination of Iranians. This imagination

◆ * Corresponding Author: ◆

Seyed Navid Kalahroudi, Ph.D.

E-mail: navidkalahroudi@ut.ac.ir

has strengthened itself through the oral traditions of Iranians, such as storytelling, as well as music, poetry, and popular literature. Furthermore, of course, with elements of Iranian and later Iranian-Islamic architecture, along with the entry of various Hellenic, Mongolian, Indian, and Islamic influences, have caused a novel combination of these imaginary elements to coexist. Into each other, and in our opinion, one of the most important symbols of this imaginary combination in the minds of the Iranian people was the place and concept of royalty or holy royalty.

Methodology

To investigate and search and answer the question of where the concept of the king was found in the minds of Iranians and how it has continued throughout the history of Iran, we have turned to the idea of social imagination and narrative theories. Imagination is an attempt to transcend beyond the limits that human experience and the reality of the world have determined for us. Every nation, society, and culture has created its imaginary elements throughout history. The function of imagination is not only the representation of things; it is a kind of making the absent thing present. Imagination is a power that makes what happened and is considered absent today appear before our eyes again, but this is not the only function of imagination. Imagination draws inspiration from what happened in the past and creates a forward-moving imagination by relying on myths, legends, and the collective memory of people. According to Jacques Le Goff, imagination is "a system of dreams of a society." According to him and some other researchers of the Annales School, history is one of the most important elements of the imagination of nations. According to Le Goff, identifies four factors that shape people's imagination, especially regarding political heroes: memory, theater, poetry, and, of course, the people themselves. Paul Ricoeur also explains the importance of social imagination in another way. According to Ricoeur, society can't continue its life without using the concept of imagination and imaginary elements. People always need the imagination to redefine themselves and, in other words, to narrate themselves. Hence, collective narratives or stories are created to define us for ourselves and, of course, for others. It is in this way that, according to Paul Ricoeur, the storytelling process transcends behind individual realms and enters the realm of ordinary human imagination. According to Ricoeur, storytelling occurs through collective imagination, and the imagination that "is intersubjective and is used in telling the story" plays an essential role in this context. The narrative process in any society depends on a set of events and what Ricoeur calls founding symbols. According to him, these symbols "maintain the sense of society's identity, and every culture creates itself with the stories it has had in the past world." Theto Ricoeur, the most important feature of imagination, according to Ricoeur, is its creative character. Imagination helps us to plan new relationships.

Narration and its functions in politics

The purpose of narration is to tell a story. Narratives do not necessarily tell a story, but there is a continuous narrative conflict among humans. Narrations are also, contrary to popular opinion, not only from above and the government and the summary issued by the power, but the common people also narrate the issues in their own way, usually in poetry, folk songs, stories, and humorous stories. The travelogues and treatises and, of course, the historiography of historians reveal themselves.

Stories convince people of their place in the world. Narratives shape people's worldviews and determine what role people should play in the field of society and politics. Narratives are producers of a kind of common benefit or collective good.

According to Frederick Mir, narratives make people "come together". In politics, narratives play the role of reconstructing the intellectual world of the people, determining the position of the rulers in the minds of the people, and presenting political or even religious concepts to the ordinary people in the form of understandable categories. Storytelling and narration provide the possibility for the series of events that have a scattered presence in the collective memory of a nation to be regularized within the story and narration to rule over them. Stories give meaning to our experiences and understanding and place them within a larger narrative. It must be said that these narratives are the ones that call people to collective actions with the character of persuasion. For example, a story in which the homeland is prominent causes a soldier to go to war and even die to defend the homeland. Narrations have the characteristic of making their narrated elements timeless. The act of imagination means making time timeless and extending elements throughout history from the past to the future. For example, indeed, the portrait of Mona Lisa has not been painted more than once and we do not even know exactly who this painted model was, but "her picture" and the story that the painter gave about her have continued that character throughout time.

Results and Discussion

Expansion of imagination in the minds of Iranians: Portraits and their political function.

Jacques Burke considers portraiture as an art genre that is mostly filled with symbolic meanings, and portraiture is therefore symbolic or symbolic.

The main function of portraits of kings throughout the history of Iran and even Europe has been to instill a special kind of meaning and identity in the audience of the portraits. The audience, who were both ambassadors and envoys of other kings' courts or had a different target society which included the common people. Portraits or "paintings" in the popular language of the people were among the simplest and, of course, the most effective tools that the Safavid and Qajar kings used for a kind of storytelling. These portraits conveyed the message directly to the audience, even if their audience had the lowest level of understanding, they were unwittingly attracted by the greatness of the portraits. A writer attributes several characteristics to portraits: Portraits are not only likenesses or likenesses, they are works of art that are a reflection of the ruling values of a certain time and place.

Portraits are tied to the concept of identity, instill a set of values, and have a pervasive presence in people's lives.

Portraits are usually highlighted in cultures where the individual is more valuable than the group and a kind of heroism and mythology has found a place in the collective memory of that nation.

Portraits appear on objects that are circulating among the masses of people, such as coins, seals, banknotes, cloth, pottery, and even newspapers and magazines, and of course, royal paintings and pictures of political leaders that are generally in places. They are general and symbolic of the country's installation.

Portraits are one of the main tools for expanding the collective imagination among people.

Conclusion

We contend that any kind of reading and narration of Iranian history is possible only in the form of an imaginative vision of Iranian history and the interpretation of the mentality of Iranians through the lens of political imagination. In this type of reading of history, which we call the history of the people, it is no longer the official, well-

known, and classic texts that are used to study the history of Iran, but whatever is the collective imagination, in other words, the popular imagination of the people. Iran has given shape of interest. Among all these concepts, according to our opinion, the position of the king and the royal institution and the performance of Iranian kings have the main place in the minds of Iranians, which means that Iranians sometimes institutions do not even have an Iranian state, government, and monarchy, but a set of characteristics of the Iranian king in its mind. Has always continued with changes. Therefore, in the collective imagination of Iranians, at least until the constitutional era, the royal position is a fundamental and inalienable institution. As we have shown, this royal position revolves around the idea of sacred kingship, which has Iranian, Greek, Mongolian, Indian, and Islamic roots. We contend that the Iranian kings, on the one hand, and the Iranian people, on the other hand, with the tools that were discussed throughout the article, perpetuated the concept of sacred kingship and the importance of the existence of the king, and this issue is so embedded in the minds of Iranians that it is still Some of it can be felt. This research shows that the basic elements that form the concept of the emperor in Iran were not necessarily based on jurisprudential or Shariah sources or only Iranian texts, but we are facing a complex tradition in which the emperor was at the center of its continuity, and evolution. This situation practically changed until the constitutional era and, at the same time as Iranians and other neighboring countries became familiar with the modern world and, a little before that, colonialism, and the forces that perpetuated the concept of the emperor were gradually defeated in battle by the forces that transformed in the minds of Iranians, and a new idea of the place The king was formed in the minds of Iranians.

Keywords: King, Sacred Kingship, Social Imagination, Continuity.

References

- Abbott, H. Porter (2019) *The Cambridge Introduction to Narrative*, translated by Roya Pour Azar and Nima Ashrafi, Tehran: Atraf publication. (In Persian)
- Amanat, Abbas (2021) *Pivot of the Universe*, translated by Hassan Kamshad, Tehran: Karnameh Publishing. (In Persian)
- Briyan, Pierre (2018) *Achaemenid kingdom in the institution of monarchy in ancient Iran*, translated by Mahnaz Babaei, Tehran: Morvarid. (In Persian)
- Burke, Peter (2022) *Eyewitnessing*, translated by Ashkan Salehi, Tehran: Ban Publishing. (In Persian)
- Davaran, Fereshte (2024) *Continuity of Iranian Identity*, translated by Masoud Taghiabadi, Tehran: Morvarid Publishing House. (In Persian)
- De Menasce, Pierre (2008) *ZOROASTRIAN LITERATURE AFTER THE MUSLIM CONQUEST*,
The Cambridge History of Iran, pp. 543 – 565
- Diba, Leila (2022) *Iran's Royal Paintings in the Qajar Era*, translated by Alireza Baharlu and Kianoush Moataghdi, Tehran: Man Publishing. (In Persian)
- Durand, Gilbert (2018) *Symbolic imagination*, translated by Ruhollah

- Nematollahi, Tehran: Hikmat Kalemeh Publishing. (In Persian)
- Fadaei Mehrabani, Mehdi (2015) *about the Iranian origin of politics*, in *Philosopher of Politics*, Tehran: Falat. (In Persian)
- Frederick W., Mayer (2019) *Narrative Politics: Stories and Collective Action*, translated by Elham Shoushtari, Tehran: Atraf Publishing. (In Persian)
- Green, Nile (2019) *The Love of Strangers; What Six Muslim Students Learned in Jane Austen's London*, translated by Amir Mehdi Haghghat, Tehran: Cheshme Publishing House. (In Persian)
- Hinnells, John (2021) *Understanding the Mythology of Iran*, translated by Jale Amoozgar and Ahmad Tafazoli, Tehran: Cheshme Publishing House. (In Persian)
- Hinz, Walther (1982) *Formation of the National State in Iran*, translated by Kikavos Jahandari, Tehran: Kharazmi Publications. (In Persian)
- Imam Shushtri, Mohammad Ali (1971) *History of Shahriari in the Iranian Empire*, Tehran: Publications of the Ministry of Culture and Arts. (In Persian)
- Khalili, Nasim (2023) *People's Hero: Ali in the Intertextuality of Official Texts and Popular Culture of Middle Iranian History*, Tehran: Sangalaj Publishing House. (In Persian)
- Khoshnevis, Yaser (2022) *Battle of the Wires*, Tehran: Kargadan Publishing. (In Persian)
- Le Goff, Jacques (2019), *Héros et merveilles du Moyen Âge*, translated by Andia Abai and Maryam Abbas Bigi, Tehran: Rozaneh Publications. (In Persian)
- Moin, Azfar (2014) *The Millennial Sovereign: Sacred Kingship and Sainthood in Islam (South Asia Across the Disciplines)*, Columbia University Press.; Illustrated edition (April 29, 2014).
- Motaghedi, Kianoush (2022) *Tiles and tile workers of Tehran in the Qajar era*, Tehran: Daniyar Publishing House. (In Persian)
- Okohvat, Ahmad (2008) *Two Bodies of the Shah*, Tehran: Khojaste Publications. (In Persian)
- Ouseley, William (2004) *Travels in Various Countries of the East; More Particularly Persia*, Adamant Media Corporation.
- Panaino, Antonio (2023) *Cosmography in ancient Iran*; Discussions and views, translated by Afshin Arianpour, Tehran: Tahouri Publications. (In Persian)
- Rabi, Julien (2019) *Qajar royal portraits*, translated by Alireza Bharlou and Kianoush Moataghdi, Tehran: Daniyar Publishing House. (In Persian)
- Rezaeirad, Mohammad (2000), *The Basics of Political Thought in Kherad Mazdai*, Tehran: Tarhe-nou. (In Persian)

- Ricoeur, Paul (1986) *From Text to Action: Essays in Hermeneutics II*, translated by Kathleen Blamey and John Thompson, Evanston: Northwestern University Press.
- Ricoeur, Paul (2015), *From text to action*, translated by: Majid Akhgar, Tehran: Cheshme. (In Persian)
- Ricoeur, Paul (2016), *La via dans Le monde du texte*, translated by: Babak Ahmadi, Tehran: Nashr-e-Markaz. (In Persian)
- Safa, Zabihullah (1967), *Iran's Imperial Ritual*, Tehran: Tehran University Press. (In Persian)
- Shaygan, Rahim (2004) *The evolution of the concept of God in Yasht Farzangi*: The celebration letter of Dr. Mohsen Abolqasmi, Tehran: Hermes. (In Persian)
- Skjærvø, Prods (2012) *Achaemenids and Avesta in the birth of the Iranian Empire*, translated by Kazem Firouzmand, Tehran: Center. (In Persian)
- Sohrabi, Naghmeh (2021) *Taken for Wonder: Nineteenth-Century Travel Accounts from Iran to Europe*, translated by: Mohammad Zargar, Tehran: Markaz. (In Persian)
- Tabatabaei, Seyyed Javad (2018), *Nation, State and the Rule of Law*, Tehran: Minoy Kherad. (In Persian)
- Thomas, Bronwen (2020) *Narration*, translated by Hossein Payandeh, Tehran: Morvarid Publishing. (In Persian)
- Uloumi, Reza (1970) *Philosophy of Iran's Imperial History*, Tehran: Publications Committee of the Imperial Celebration Council of the New Iran Party. (In Persian)
- West, Shearer (2021) *Portraiture*, translated by Maedeh Mirzaei, Tehran: Scientific and Cultural Publications. (In Persian)
- Westermann, Claus (2023), "Sacred kingship". Encyclopedia Britannica <https://www.britannica.com/topic/sacred-kingship>.
- Wolfgang, Knave (1978) *Shahriari's ideal in ancient Iran: from Xénophon to Ferdowsi*, Tehran: Department of Writing of the Ministry of Culture and Arts. (In Persian)

خیال اجتماعی ایرانیان، ابزارهای تداوم مفهوم شاهنشاه در ایران عصر قاجار

* سید نوید کلهرودی^۱

۱. دانشجوی دکتری اندیشه سیاسی، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، تهران، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: <https://www.samimnoor.ir/view/fa/SimilarityResult7?ItemID=6272931966/0.92%>

<https://doi.org/10.1735790.1402.19.1.6.6>

چکیده

در دهه‌های گذشته، پژوهش درباره مفهوم شاه در ایران بیشتر بر متون کلاسیک متکی بوده و نقش عوامل اجتماعی و آنچه خیال اجتماعی می‌نامیم را نادیده گرفته است. این مقاله با برجسته کردن مفاهیمی همچون خیال اجتماعی و تخیل و حافظه جمعی در تلاش است تا از زاویه‌ای جدید که بیشتر بر نظریه‌های روایت و نقش تخیل در سیاست استوار است به عوامل مشروعیت‌بخش به مفهوم شاهی در ایران بنگرد. نویسنده تلاش کرده است، این موضوع را بررسی کند که مفاهیمی همچون شاهی مقدس، چگونه در خیال اجتماعی ایرانیان جای گرفتند و چه ابزارهایی تداوم‌بخش مفهوم شاه در تخیل جمعی مردم ایران بوده‌اند. در این مقاله، ابزارهایی همچون پیکرنگاری، تلگراف، و اهمیت مفهوم هزاره‌گرایی بررسی، و تلاش شده است به این پرسش پاسخ داده شود که «چه عواملی در گذر زمان، موجب تداوم مفهوم شاهی مقدس تا عصر قاجار و تا لحظه انقلاب مشروطه در ایران شده‌اند؟».

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۲۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۵/۰۸

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

شاهنشاه، شاهی مقدس، خیال اجتماعی، تداوم

* نویسنده مسئول:

سید نوید کلهرودی

پست الکترونیک: navidkalahroudi@ut.ac.ir

مقدمه

سخن گفتن از ملل کهن و بحث درباره ماهیت فرهنگی نظام‌های سیاسی آنان، به‌ویژه در مشرق‌زمین، موضوع مهمی است؛ زیرا به‌نظر می‌رسد، نوعی پیوند و تداوم فرهنگی میان عناصر تشکیل‌دهنده حکومت‌های حاکم بر این ملت‌ها از گذشته باستانی‌شان تاکنون وجود داشته و دارد. نگارنده بر این نظر است که اگر درکی از منطق مناسبات درونی این تمدن‌ها و میراث پیچیده‌ای که به‌ارث برده‌اند، نداشته باشیم، توان توضیح این میراث و مشخص کردن نسبت آن با مفهوم تجدد و امروز ایران را نیز نخواهیم داشت. ایرانیان، از قدیمی‌ترین ملت‌هایی هستند که در قالب نظام سیاسی تک‌محور و فردمحورانه زیسته‌اند. به‌لحاظ منطقی، بدون به‌دست آوردن درک و تبیینی از ساختار نظام سیاسی ایران در عهد باستان و تأثیر آن بر دوره اسلامی نمی‌توان درباره تحولات رخ داده در ایران سخنی بر زبان راند؛ به‌ویژه اینکه نویسنده مقاله حاضر نیز، همچون برخی دیگر از پژوهشگران، به این اصل باور دارد که عناصری از فرهنگ و رسوم و ویژگی‌های سیاسی موجود در ایران باستان، تاکنون نیز تداوم یافته‌اند.^(۱)

نکته مهم دیگر، به‌کارگیری روشی متفاوت با روش‌های مرسوم برای بررسی مفهوم شاهنشاه و شاهی مقدس در ایران عصر قاجار و البته صفوی است. در این راستا در طول پژوهش حاضر به این نکته توجه شده است که باید مفاهیمی همچون شاهی مقدس را در زمینه و بافت تاریخی خودش و با توجه به مفهوم خیال اجتماعی^۱ مطالعه و بررسی کرد و به این مقوله‌ها به‌چشم مباحث بی‌ارزش یا خرافی نگاه نکرد. در واقع، عقلانیت مسلمانان که با میراثی از اندیشه‌های ایرانی نیز آمیخته شده بود، عقلانیتی متفاوت با جوامع مدرن بود و نباید این دوران را با تحمیل معیارهای امروزی بر دوره‌هایی از تاریخ ایران مطالعه کرد (مومین^۲، ۲۰۱۴، ۲۶).

از این رو، مقاله حاضر، تنها بر تاریخ‌نگاری‌های رسمی و برداشت‌های رایج از تاریخ ایران تمرکز نکرده و به‌سراغ آنچه توضیحش در ادامه آمده است، یعنی خیال اجتماعی ایرانیان رفته است. در واقع، یکی از مشکلات اساسی در مسیر بررسی مسائل مرتبط با تاریخ ایران، گرفتار شدن پژوهشگران در تله متونی است که همچون وحی مُنزل پذیرفته شده‌اند و امروزه به آثار کلاسیکی درباره تاریخ ایران تبدیل شده‌اند. در این پژوهش بر این نظریه که تاریخ را نباید تنها در متون رسمی یا پژوهش‌هایی جست‌وجو کرد که به جامعه و آنچه خیال اجتماعی ایرانیان

1. Social Imagination

2. Azfar Moin

می‌نامیم، بی‌توجه هستند. به بیان روشن‌تر، پدیده‌های غیرمردن را نمی‌توان تنها در متون نخبگان بررسی کرد، بلکه باید به سراغ عملکرد مناسک دینی، صاحبان قدرت، نمادها، ابزارها، و عقایدی رفت که شاهان برای کسب مشروعیت در پی دستکاری یا استفاده از آنها بودند. این ابزارهای گسترش تخیل در بسیاری از موارد، با عامه مردم سروکار داشتند؛ بنابراین، حاکمان برای اعمال این نوع قدرت باید به سراغ زندگی روزمره و حافظه جمعی و تخیل عمومی مردم می‌رفتند؛ زیرا، هیچ امری، حتی امر مقدس، جز در قالب اعمال اجتماعی و در میان مردم، پرورش نمی‌یابد (موین، ۲۰۱۴، ۲۹)؛ از این رو، تاریخی که در این پژوهش، مطالعه و بررسی شده است را می‌توان به نوعی، «تاریخ مردم» نام نهاد.

به نظر نگارنده، این تاریخ مردم، به وسیله سازوکارهایی در طول تاریخ زیست ملت ایران تداوم یافته و اصلی‌ترین عامل تداوم و بسط آن، عنصر تخیل بوده و در خیال اجتماعی ایرانیان روی داده است. در واقع، این تخیل خود را با سنت‌های شفاهی ایرانیان، مانند قصه‌گویی و همچنین با موسیقی و شعر و ادبیات عامه و البته با عناصری از معماری ایرانی و بعدها ایرانی-اسلامی تقویت کرده است و ورود فرهنگ‌های مختلف هلنی، مغولی، هندی، و اسلامی نیز سبب شده است که ترکیب بدیعی از این عناصر خیال در کنار یکدیگر بنشینند و به‌زعم ما، یکی از مهم‌ترین نمادهای این ترکیب خیال در ذهن مردم ایران، جایگاه و مفهوم شاهی یا شاهی مقدس بوده است. همچنین، در توضیح نظام فکری حاکم بر زیست سیاسی و تخیلی ایرانیان باید بر این نکته تأکید کرد که ایرانیان، درکی متفاوتی و به اصطلاح کیهانی از خداوند، جهان، طبیعت، حکومت، و جایگاه شاهنشاه و البته خودشان در نظم طبیعت داشته‌اند که ما آن را اندیشه کیهانی می‌نامیم و اصلی‌ترین جزء آن، نظم یا اشته، و مجری و پیاده‌کننده این نظم، شاهنشاه ایرانیان است (پانا اینو، ۱۴۰۲).

۱. اندیشه کیهانی

اشه یا اشته، نظمی است که بر عالم و جهان حاکم است. اهمیت این نظم به این سبب است که خداوند در خلق جهان، نظمی را به کار برده و آن را براساس سلسله‌مراتبی خلق کرده است. این اشته بر روی زمین نیز الگوی حکومت‌داری به‌شمار می‌آید و شاه آرمانی با رعایت این نظم کیهانی، برای حفظ این نظم و تداوم آن به‌عنوان جانشین خدا روی زمین تلاش می‌کند. «اشه به معنای راستی است» و ارتباط محکمی با مفهوم خیر و شر نیز دارد. انسان‌ها که درون این

نظم کیهانی برگرفته از اشته زندگی می‌کنند، باید در میان تقابل خیر و شر یکی را برگزینند و «انسانی که در جبهه نیروی خیر می‌جنگد، باید به مقام اشویی برسد؛ یعنی راستی را پیشه خود کرده، تمام آنات هستی خود را براساس الگوی قدسی اشته منظم کند» (رضایی‌راد، ۱۳۷۹، ۹۷). اشته، از آنجاکه از نظم سخن می‌گوید، نماینده وضع موجود و حافظ آن است. «اشته چیزی است که هست؛ بنابراین، با ازلیت پیوند می‌یابد». به این معنا، اشته در تقابل با بحران قرار می‌گیرد (رضایی‌راد، ۱۳۷۹، ۱۴۱).

مردمان تمدن مهم دیگر باستان، یعنی یونان، نیز به مفهومی همچون اشته معتقد بوده‌اند. یونانیان در مفاهیم "arche" و "an-arche" متأثر از ایرانیان بوده‌اند. «رته» یا «اشته» در نظر ایرانیان، اصل آغازین و بنیادین هستی بوده که اصل آفرینش یا بندهشن نیز هست و با واژه یونانی "arche" یا آغاز، هم‌معنی است؛ یونانیان نیز معتقد بوده‌اند که فقدان آرچه، عالم را به بی‌بنیادی یا "an-archy" می‌کشاند که خود عین بی‌نظمی و هرج و مرج^۱ است (فدایی مهربانی، ۱۳۹۵، ۱۶۰).

به بیان روشن‌تر: «برخورداری از اشته یا ارته در آیین ایرانی، خود به معنای افاضه منصبی هستی شناختی بوده که براساس قاعده عدالت، به مثابه جایگاه هستی شناختی هرچیز در عالم، محقق می‌شده است؛ بنابراین، وصل به اشته، خود به معنای برخورداری از نور، حکمت، و عدالت قبلی است.... به عبارت بهتر، اشته یا حق، به معنای اصل بنیادین هستی یا خود هستی، به معنای فلسفی آن بوده که غیرقابل انکار است؛ اشته، آن اصل ثابت و تغییرناپذیری بوده که فراتر از سیورورت عالم متکثر قرار داشته است» (فدایی مهربانی، ۱۳۹۵، ۱۶۴).

در مجموع می‌توان گفت، در نگرش کیهانی، سیاست در پیوند با نظم کیهانی در نظر گرفته می‌شود و انسان نیز در پیوند با این نظم، تحلیل خواهد شد و نوعی جهان‌بینی خیمه‌ای را شکل می‌دهد. در واقع، هرآنچه در خیال جمعی ایرانیان در کیهان و جهان متافیزیکی در حال وقوع است، بر روی زمین نیز معادلی پیدا می‌کند. می‌توان گفت، در اندیشه ایران باستان، در تقابل میان خیر و شر، خیر در جایگاه برتر بوده است. چنین نوع نگرشی که خداوند را واحد می‌داند، در یک هستی‌شناسی کیهانی باعث می‌شود که ایرانیان به لحاظ سیاسی نیز قائل به حکومت یک نفر باشند. اصطلاح‌هایی همچون «ظل الله فی الارض» نشانه تداوم این نگاه در طول

1. Anarchy

تاریخ ایران بوده است^(۲). در نگاه کیهانی، که بعدها نیز از سوی اندیشمندانی همچون فارابی و سهروردی دنبال شد، پادشاهان، گاه همتراز با پیامبران یا حتی گاهی به‌عنوان سایه یا نمادی از خداوند بر روی زمین معرفی می‌شدند. این نکته، در تحول واژه «خدا» نیز مشخص می‌شود. رحیم شایگان در مقاله‌ای، ضمن شرح تحول واژه خدا نشان داده است که چگونه این واژه مذهبی برای خطاب قرار دادن شاهنشاه به‌کار می‌رفته و «خودایی، به‌معنای قدرت دنیوی سلطان یا حاکم» بوده است (شایگان، ۱۳۸۴، ۳۰۲).

این الهام‌گیری از کیهان و بسط مفاهیم آن به شاهان زمینی، ابعاد گوناگونی دارد؛ به‌عنوان مثال، همه نبردهای کیهانی میان خیر و شر، معادلی زمینی پیدا کرده و این شاه و رقبای وی هستند که همان نبرد را روی زمین ادامه می‌دهند. نتیجه چنین نگرشی این است که نظم سیاسی نیز الگوگرفته از نظم کیهانی خواهد بود و شاه، تجلی آن نظم کیهانی بر روی زمین و گستراننده «دین بهی»، و وظیفه اصلی‌اش نیز استقرار شهریاری خدا بر روی زمین است (هینلز، ۱۴۰۰، ۱۶).

در دوره هخامنشی، وظیفه شاه، نثار کردن دعا برای اهورامزدا است. در مقابل، خدا هم منزلت فرمانروایی بسامان را برای او تضمین می‌کند تا بر هرج‌ومرج و بدی چیره شود. در این نگرش کیهانی، شاه مجری اراده اهورامزدا روی زمین است و دستاوردهایش در جهان زندگانی، موازی و همساز با دستاوردهای اهورامزدا در جهان نامحسوس است (شرو، ۱۳۹۱، ۸۸). در نظام کیهانی، شاه، بالاترین مقام اصلی در طبیعت و اندیشه کیهانی را داشت و اخبارنویسان موظف بودند، رویدادهای عجیب‌وغریب در دنیای حیوانات و گیاهان را به شاه گزارش دهند و شاه، نوعی طبقه‌بندی و شیوه زیست برای این موجودات طبیعی ایجاد می‌کرد.

در این نظام کیهانی، امکان استقلال امر سیاسی وجود ندارد و سیاست، همواره به بالا وابسته است. دین و سیاست با یکدیگر آمیخته‌اند و پادشاه، چون عمود خیمه، از نوعی الوهیت و نیمه‌خدایی بودن برخوردار است. شاه آرمانی ایرانیان، نوعی انسان کامل است که هم‌زمان، جایگاه مادی و معنوی را با هم در اختیار دارد و نه ضامن یا شارح شریعت، بلکه خود و تجلی آن است. در این ساختار سیاسی، شاه، اصلی‌ترین محور اندیشه سیاسی ایران باستان است و آنچه اندیشه ایرانشهری می‌نامیم، بر محور شاه بنا نهاده شده است. این شاه ایرانی، با خیال

1. Prods Oktor Skjærvø

جمعی ایرانیان گره خورده و ایرانیان، شاه را نه تنها به مثابه مفهومی سیاسی، که همچون مفهومی فرهنگی، در ذهن خود جای داده‌اند.

اکنون، این مسئله مطرح است که این قرارگیری مفهوم شاه در مرکز خیال جمعی ایرانیان چگونه امکان پذیر شده است؟ چه ابزارهایی مفهوم شاهنشاه را در ذهن ایرانیان، حتی در دوران اسلامی، تثبیت می‌کردند^(۳) و چگونه این ساختار سیاسی پیچیده در دوران پس از خود و تا عصر قاجار، تداوم یافته است؟ در واقع، مسئله ما، تلاش برای تبیین وضعیت تخیل جمعی ایرانیان در قالب توضیح دو مفهوم تحول و تداوم است^(۴)؛ به این معنا که تلاش خواهیم کرد نشان دهیم، چه ویژگی‌هایی از صفات شاه ایرانی در طول تاریخ ایران تداوم یافته و چه ویژگی‌هایی در دوران قاجار متحول شده‌اند.

۲. تخیل اجتماعی

تخیل، تلاشی است برای فراتر رفتن از حدود مرزهایی که تجربه بشری و واقعیت جهان برای ما مشخص کرده‌اند. هر ملت، جامعه، و فرهنگی، عناصر خیالین خود را در طول تاریخ ساخته است. کارکرد تخیل، تنها بازنمایی امور نیست. در واقع، تخیل، نوعی حاضرسازی امر غایب است. تخیل، قوه‌ای است که آنچه رخ داده و امروزه امر غایب به‌شمار می‌آید را دوباره پیش چشم ما حاضر می‌کند، اما این، تنها کار تخیل نیست. خیال از آنچه در گذشته رخ داده است، الهام می‌گیرد و با تکیه بر اسطوره‌ها و افسانه‌ها و حافظه جمعی مردم، تخیلی روبه‌جلو می‌آفریند. به تعبیر لوگوف^۱، خیال، «منظومه‌ای از رؤیاهای یک جامعه» است. به نظر او و برخی دیگر از پژوهشگران مکتب آنال، تاریخ، یکی از مهم‌ترین عناصر سازنده تخیل ملت‌هاست. به نظر لوگوف، چهار عامل به تخیل انسان‌ها، به ویژه درباره قهرمانان عرصه سیاست، شکل می‌دهد: خاطره، تئاتر، شعر، و البته خود انسان‌ها (لوگوف، ۱۳۹۲، ۸۹).

پل ریکور^۲ نیز اهمیت خیال اجتماعی را به شکل دیگری توضیح می‌دهد. به نظر ریکور، هیچ جامعه‌ای نمی‌تواند بدون استفاده از مفهوم خیال و عناصر خیالین به زیست خود ادامه دهد. درحقیقت، انسان‌ها برای بازتعریف، و به عبارت دیگر، روایت کردن خود، همواره به تخیل نیازمندند؛ از این رو، روایت‌های جمعی یا داستان‌ها خلق می‌شوند تا ما را برای خودمان و البته

1. Jacques Le Goff

2. Paul Ricoeur

برای دیگران تعریف کنند. براین اساس، به تعبیر پل ریکور، فرایند روایت‌گری، قلمروهای فردی را پشت سر می‌گذارد و به قلمرو مخیله مشترک بشری پای می‌گذارد. به نظر ریکور، روایت‌گری به وسیله تخیل جمعی انجام می‌شود و تخیلی که «بین‌الذهانی است و در گفتن روایت به کار می‌رود»، نقش بنیادینی در این زمینه دارد (ریکور، ۱۹۸۶، ۲۵۵). فرایند روایت‌گری در هر جامعه‌ای، به مجموعه‌ای از رخدادها و آنچه ریکور نمادهای بنیان‌گذار می‌نامد، وابسته است. این نمادها، به تعبیر وی، «حس هویت جامعه را حفظ می‌کنند و اساساً هر فرهنگی خود را با داستان‌هایی که در جهان گذشته داشته است، خلق می‌نماید» (ریکور، ۱۳۹۵، ۳۰). به نظر ریکور، مهم‌ترین ویژگی تخیل، ویژگی آفرینندگی آن است. تخیل به ما کمک می‌کند تا مناسبات جدیدی را طرح‌ریزی کنیم (ریکور، ۱۳۹۶، ۵۵).

۳. شاهنشاه، ریشه لغوی و دلایل پیدایش مفهوم شاهی

«شاه» در فارسی کهن، به معنای بزرگ سالار و تیره‌ها آمده است و شاهنشاه، کسی است که از بقیه شاهان، برتر است (امام شوشتری، ۱۳۵۰، ۲). شوشتری در تعبیر جالبی، شاه را «نماینده آرزوهای یک ملت» می‌داند (امام شوشتری، ۱۳۵۰، ۳)؛ به همین دلیل، شاهنشاه را می‌توان مفهوم مرکزی اندیشه ایرانی‌شهری دانست. کلمه «شاه» در دوران هخامنشی از واژه خشایثی (Xasayathya) آمده است. نویسنده‌ای توضیح می‌دهد که چگونه این واژه بر پایه یک قاعده در زبان فارسی به تدریج تغییر کرد و به «خشایثی» و سرانجام، به شاه یا فرمانروای کشور تبدیل شد (صفا، ۱۳۴۶، ۲۹).

«شاه»، واژه‌ای عام بود و برای همه فرمانروایانی که در قلمرو گسترده ایران حکومت می‌کردند، به کار برده می‌شد، اما «شاهنشاه»، لقبی بود که شاه بزرگ و قدرتمندترین شاهان آن را نصیب خود می‌کرد. کلمه پادشاه، همچنین از واژه «پاتی» ریشه می‌گرفت که به معنای حفاظت و نگهداری بود (صفا، ۱۳۴۶، ۴۲). واژه «شاهنشاه» نیز در اصل، «شاه شاهان» بود که با پیروی از یک قاعده در زبان فارسی کهن، به شکل برعکس، یعنی «شاهان‌شاه» خوانده می‌شد. این واژه به لحاظ لغوی در دوران هخامنشیان شکل گرفت؛ سلسله‌ای که می‌توان آن را «آغاز تاریخ مدون ایران نامید که کوروش بزرگ، بنیادگذار و سامان‌بخش آن بود» (طباطبائی، ۱۳۹۸، ۱۲۷).

مفهوم شاهی اساساً از کجا شکل گرفته بود؟ این مفهوم بیش از همه در دل یک نیاز اجتماعی و جغرافیایی خلق شد؛ نیازی که بیش از هر چیز، معلول کثرت قومی و فرهنگی ملت

ایران و البته گستردگی قلمرو جغرافیایی این سرزمین بود. به همین دلیل است که چه در منابعی که تاریخ ایران را با افسانه‌ها آغاز می‌کنند و چه در متون تاریخی، این نکته به نوعی مشترک است که انگار آغاز تولد ایران، به مثابه یک کشور، هم‌زمان است با آغاز مفهوم پادشاهی در ایران. به تعبیر امام شوشتری، «شکل‌گیری حکومت/ کشور در ایران، هم‌زمان با شکل‌گیری مفهوم شاه است» (امام شوشتری، ۱۳۵۰، ۱۲).

در توضیح این نکته می‌توان گفت، این شاهان اساطیری ایرانند که متولی زندگی مردم در ابعاد مختلف می‌شوند و ویژگی پدران و زاینده‌ای دارند. کشف آتش، ساخت سلاح، مبارزه، خیاطی، پوشیدن لباس، تقسیم‌بندی مردم به طبقات، آموزش کشاورزی، اختراع ابزار، برکت‌دهی و تبرک کردن انسان‌ها یا زمین‌های کشاورزی و حتی شکل‌گیری جشن‌های کهن ایرانی، همگی اعمالی هستند که در خیال جمعی ایرانیان به شاهان بزرگ این ملت نسبت داده شده‌اند؛ اعمالی که جایگاه شاه را به مثابه یک پدر و سرپرست مطرح می‌کنند و نبود او، به منزله فروپاشی کل این نظم است.

افزون‌براین، وضعیت امنیت سرزمینی ایران نیز در شکل‌گیری مفهوم شاهنشاه و نظام سلطنت مرکز‌محور مؤثر بوده است. ایران، همواره مورد تاخت‌وتاز همسایگانش بود و خطرات ناشی از نبود امنیت، همیشه در پس ذهن ایرانیان وجود داشت؛ به همین دلیل، پیدایش نهاد سلطنت در ایران، متأثر از دو نکته بود؛ نخست، نیاز به فردی که بتواند در سراسر قلمرو، امنیت ایجاد کند و دوم، نیاز به وجود عناصر روایی و مذهبی (بخوانید استراتژیک) که به وسیله آن، نوعی قدرت ملی پشتیبان شاهنشاه و حکومت مرکزی شکل بگیرد و ایرانیان را به‌رغم تکثر و گستردگی قلمروشان، در یک وحدت در عین کثرت، جای دهد. به همین دلیل است که شاه، مدار زندگی ایرانیان است و تاریخ قوم ایرانی با شاه شکل می‌گیرد؛ آن‌هم شاهی که وضع‌کننده و ناظر بر قوانین و سازنده آداب و قواعد و رسوم جامعه ایرانی است. در این نگرش، هرگاه شاهنشاه، سالم و عادل و باتدبیر باشد، مملکت هم به چنین راهی می‌رود و اگر این‌گونه نباشد، کشور نیز به تباهی می‌گراید و عالی‌ترین نمونه چنین وضعیتی، دوران پادشاهی ضحاک است.

۴. وظایف شاهنشاه و جایگاه او در خیال جمعی ایرانیان

شاهنشاه، چنان‌که گفتیم، مرکز نظام سیاسی و اندیشه‌ای حاکم بر زندگی ایرانیان بوده است. از جمله وظایف مهم او می‌توان به متحد کردن حکومت‌های محلی و وادار کردن آنان به پیروی

از قدرت مرکزی، حفاظت از مرزها در برابر هجوم بیگانگان، و دادن حس امنیت به مردم، نشر دین و انجام مراسم آیینی، طرح قوانین و اجرای آن‌ها، برپایی عدل و داد در سراسر جهان، انتخاب جانشین برای خود، برگزیدن استانداران و تقسیم قلمرو و ایرانشهر به استان‌های کوچک‌تر، انجام اعمال پهلوانی و ورزشکاری و اثبات لیاقت شاهی از طریق پیروزی در نبردهای سخت، حفظ سنت‌های شاهان پیشین و از بر کردن داستان‌های تاریخی و دینی، کتاب‌خوانی و یادگیری آداب حکمت، پاس داشتن صلح و آشتی، میانه‌روی و اندازه نگه داشتن در هنگام پیروزی در جنگ‌ها، وفاداری به عهد و پیمان، گشاده‌دستی، مبارزه با نفس، بخشندگی و اعطای پاداش، و گفت‌وگوی آشکار و پنهان با مردم و رعیت و شنیدن دعوی آنان اشاره کرد. شاه ایرانی، همچنین وظیفه دارد که رهبری اندیشه مردم را به‌عهده داشته باشد و گویی نهاد سلطنت و شاهنشاه، وظیفه دارند که با خلق روایتی به اصلی‌ترین پرسش‌های مردم درباره امور مختلف زندگی پاسخ دهند.

وقتی وظایف و دامنه اختیارات شاه چنین گسترده است، طبیعی است که او در مرکز اندیشه ایرانیان و تخیل اجتماعی آنان قرار بگیرد. شاه، به‌مثابه موتور پیشران جامعه ایرانی است و به‌تعبیر نویسنده‌ای، «نیرومندترین قدرت حکومت و جامعه ایران باستان در درازای تاریخ، بی‌گمان شاهنشاهی و اندیشه شاهی» در ایران است (کناوت، ۲۵۳۵، ۲۱). پیر بریان^۱ نیز در مقاله‌ای به نقش محوری و هژمونیک شاهان ایران، به‌ویژه شاهان هخامنشی، اشاره می‌کند و نشان می‌دهد که عنصر امنیت و در خطر بودن جایگاه شاه و رقابت بر سر تخت شاهی همواره خطری محسوس بوده است (دریایی-بریان، ۱۳۹۹، ۲۶-۱۱)؛ به‌بیان روشن‌تر، جایگاه شاه و وجود و حفظ آن، به‌حدی مهم بوده است که هر نوع غیبت شاه یا تزلزل در این جایگاه بر شیوه زندگی ایرانیان و رقابت‌های سیاسی درون دربار تأثیر می‌گذاشته است؛ بنابراین، مهم بود که شاهان بتوانند خیال عامه مردم را با خود همراه کنند و برای حفظ قدرت خود و اداره امور کشور، حامیانی در دربار و در میان عامه داشته باشند؛ از همین رو، شاهنشاهان ایران باستان، نیازمند مجموعه‌ای از تدابیر بودند تا بتوانند مشروعیتی را برای خود ساخته و آن را تثبیت و تحکیم کنند.

به‌نظر نگارنده، مهم‌ترین این تدابیر، دست یازیدن شاهان ایرانی به خیال جمعی ایرانیان

1. Pierre Briant

در دوره‌های مختلف بوده است. این تخیل اجتماعی، گاهی نظری به میراث پیش از خود داشته است و گاه نیز خود، چیزی به صندوقچه خیال جمعی ایرانیان می‌افزود و ترکیب جدیدی می‌آفرید که به مشروعیت شاهنشاه یاری برساند^(۵). شاهنشاه ایرانی با بنا نهادن سلسله خود و حفظ تمامیت ارضی و برقراری نظم، گام نخست را در ساخت نوعی خیال جمعی برمی‌داشت و با استفاده از منابع پیشین، خیال جمعی ایرانیان بر آن‌ها سوار شده و البته خود نیز عناصری را به آن می‌افزود. به بیان روشن‌تر، هر شاهی در ایران، به نخستین لازمه کسب مشروعیت در خیال جمعی ایرانیان، یعنی تأمین امنیت مرزها و ساخت یک دولت مرکزی قدرتمند، مشغول می‌شد و سپس، با ساخت نوعی نسب‌نامه یا بهره‌گیری از متون و سنت‌های ایرانی، برای خود و خاندانش مشروعیت و مناسکی می‌آفرید. این مشروعیت، در عمل، با بهره‌گیری از باورهای عامه مردم تغذیه می‌کرد و به همین سبب در کنار مشروعیتی برآمده از زور و شمشیر، همواره با نوعی مشروعیت برساخته و خیالین نیز روبه‌رو بودیم.

براین اساس، جایگاه شاهنشاه به عناصر روایی و نمادین وابسته بود؛ به‌عنوان مثال، آیین تاج‌گذاری و لوازم و وسایل آن و پوشش شاهنشاه از اصلی‌ترین آداب این مراسم بودند. در این مراسم، به لحاظ معنوی، فره ایزدی از آسمان فرود آمده و بر روی تاج شاهی که نماد فره بود، قرار می‌گرفت. شاه، تاج را بر سر گذاشته و سپس، بر روی تخت می‌نشست؛ تختی که نماد قدرت زمینی و تکیه زدن بر زمین، به مثابه قلمرو حکومت وی، بود (امام شوشتری، ۱۳۵۰، ۱۳). تشریفات درباری دیگری همچون سخنرانی در آغاز شاهی و اعلام اصول حکومت، ضرب سکه و شعار روی آن، طراحی و حکاکی نقش‌های شاهان بر روی دیوارها و کاخ‌ها، و در سده‌های بعدی، طراحی چهره‌نگار شاهنشاه، نمادهایی از تلاش شاهنشاه ایران برای روایت‌گری و به‌دست آوردن و تداوم نوعی مشروعیت بود که از درون مایه‌های ایران‌شهری ریشه می‌گرفت و همواره خود را بازتولید می‌کرد.

۵. شاهی مقدس و ابزارهای تداوم مفهوم شاهنشاه

طبیعی است که با توجه به آنچه مطرح شد، مرگ شاه یا غیبت این مفهوم در ذهن ایرانیان، تصورناپذیر است. شاه در این معنا، تنها مفهومی سیاسی نیست، بلکه یک حضور معنوی و فرهنگی پایدار در ذهن ایرانیان دارد. شاید به‌همین دلیل، همان‌گونه که احمد اخوت در پژوهشی نشان می‌دهد، مرگ شاهان به‌سرعت به مردم اعلام نمی‌شده است (اخوت، ۱۳۸۸).

یا آن‌گونه که عباس امانت در توضیح وضعیت ایران عصر قاجار و با استفاده از واژه «شاه‌مرگی» تأکید می‌کند، نبود شاهنشاه سبب ایجاد ترس فراوان در میان ایرانیان می‌شده است (امانت، ۱۴۰۰). واژه «تداوم» همچنین، به ادامه یافتن مجموعه‌ای از مناسک درباره مفهوم شاهنشاه یا شاهی مقدس در ایران اشاره دارد که با تغییراتی در دوران اسلامی تا انقلاب مشروطه وجود داشت. «دانشنامه بریتانیکا»، شاه مقدس را کسی معرفی می‌کند که در جوامع غیرقبیله‌ای و در میان ملت‌های کهن، به‌جز وظایف سیاسی، وظایف مذهبی نیز داشته است. در این جوامع، برخی مناسک همچون پیشگویی، برگزاری جشن‌های سال نو، و جشن‌های مذهبی، کارکردهای بنیادینی داشته و برگزاری این اعمال به‌عهده شاه بوده است. این شاه مقدس از طریق ابزارهایی همچون خواب دیدن و رؤیا با خداوند نیز ارتباط دارد و در طول فرایند مکاشفه، به تصمیماتی برای اداره عامه می‌رسد (وسترمن^۱، ۲۰۲۳).

در بررسی مفهوم شاهی مقدس باید به این نکته توجه داشته باشیم که هر قدرت سیاسی‌ای، حتی از نوع مطلقه آن، بی‌نیاز از توجه مردم و کسب نوعی مشروعیت نیست؛ حتی یک رهبر کاریزماتیک نیز تنها در صورتی می‌تواند به حیات خویش ادامه دهد که در حافظه اجتماعی مردم تداوم یابد (موین، ۲۰۱۴، ۳۸).

مفهوم شاهی مقدس^۲ دارای عناصری است که خلاصه‌ای از آن در ادامه مطرح شده است.

۱-۵. هزاره‌گرایی

اصطلاح هزاره و هزاره‌گرایی^۳، در واقع، ترکیبی از دو روایت در جهان مسیحی و اسلامی است. براساس روایت اسلامی، پس از هزار سال از ظهور اسلام، اتفاق خاصی در جهان اسلام روی خواهد داد و این نکته را پیامبر نیز به یاران خود گفته است. روایت مسیحی نیز توضیح می‌دهد که پس از هزار سال از ظهور مسیحیت، نوعی مسیحا ظهور خواهد کرد و هزاره نخست، پایان یافته و هزاره جدیدی آغاز خواهد شد. در واقع، لحظه هزاره، لحظه‌ای است که یک‌هزار سال از ظهور مسیح گذشته و تصور می‌شد که یک منجی مقدس ظهور کند (موین، ۲۰۱۴، ۱۸).

1. Claus Westermann
2. Sacred Kingship
3. Millennialism

استفاده از مفهوم هزاره در جهان اسلام و ایران با میراثی از ایران باستان و برخی الگوهای برآمده از عرفان نیز گره خورد و ترکیب جدیدی را به وجود آورد. یکی از اصلی‌ترین وجوه بحث هزاره، انتظار ظهور بود؛ ظهوری که لزوماً آمدن شخصیت جدیدی تلقی نمی‌شد و گاهی به معنای زنده شدن یا حلول کردن شخصی اسطوره‌ای-مذهبی در پیکر فردی در زمان حال بود. برای توضیح این مفهوم، اندیشه هزاره با مفاهیمی همچون تناسخ، گره خورد و عارفان و نظریه‌پردازان از نگرش افرادی همچون ابن عربی، به مفهوم تناسخ برای اثبات و ترویج نگاه خودشان بهره بردند^(۶). در این معنا، شاه مُجدد (احیاکننده) و ادامه‌دهنده راه کسانی بود که در خیال جمعی مردم، جایگاه بلندی داشتند (مانند امام علی).

به این ترتیب، شاه مقدس می‌توانست ادعا کند که مسیحا یا مهدی، موعودی است که قرار بوده در هزاره جدید ظهور کند و به این ترتیب، به مقام و پیکر خود نوعی تقدس ببخشد. افزون‌براین، می‌توان به مفهوم هزاره از زاویه عرفانی نیز نگاه کرد. در واقع، مفاهیمی مانند تشیع و فقه نیز در فرایندی طولانی مدت با قرائتی صوفیانه بازسازی شدند و روند شیعه شدن ایرانیان نیز بسیار پیش از ظهور سلسله صفوی در حال شکل‌گیری بود. چنان‌که پژوهشگرانی همچون هینتس^۱ نشان داده‌اند، شاه اسماعیل، میراث‌دار اقدامات گسترده و جاه‌طلبانه جد خویش، شیخ جنید بود^(۷) که مجموعه‌ای از مناسک گوناگون را در کنار یکدیگر گذاشت (هینتس، ۱۳۶۱). این مفاهیم و مناسک در قالب آثار رسمی‌ای مانند نقاشی‌ها و چهره‌نگارهایی که شاهان ایرانی و هندی سفارش می‌دادند، در ادبیات عامه و ادبیات شفاهی، و در آثار درویشان و عارفان و البته آثار فیلسوفانی همچون سهروردی، ابن عربی، و افرادی مانند میرفندرسکی وجود داشته است.

چنان‌که اشاره شد، برداشت خاصی از وجود روح و مفهوم انتقال در این دوره مطرح بود. مردم در این دوران معتقد بودند که با پایان یافتن یک هزاره و آغاز هزاره جدید، یک منجی نیز ظهور خواهد کرد. استفاده از نجوم و طالع‌بینی نیز از ابزارهای پیش‌بینی این روند و به‌طور کلی تصمیمات شاهی بود. در واقع، طالع‌بینی به اندازه‌ای مهم بود که شاه جدید، همان‌گونه که دستور ضرب سکه می‌داد، دستور ارائه تاریخ و تقویم جدیدی از زمان نشستن خود بر تخت سلطنت را نیز صادر می‌کرد^(۸).

شاهان برای مقدس شدن به مجموعه‌ای از آیین‌ها و مناسک نیز اعتقاد داشتند؛ از جشن

1. Walther HINZ

گرفتن مناسبت‌هایی مثل نوروز و توجه به این عید و گرامی داشتن خورشید گرفته تا اهمیت‌دهی به برگزاری آیین‌های نمایش‌گونه یا پرهیز از خوردن برخی غذاها، به‌ویژه گوشت، در روزهای خاصی از سال که ریشه در برخی رسوم هند داشت. در واقع، مقدس بودن شاه و ابزارهای تداوم این تقدس به عملی وابسته بود که باید در جمع و با توجه به باورهای پذیرفته‌شده در خیال عامه انجام می‌شد.

با ظهور شاه‌اسماعیل که میراث‌دار خانواده‌ای خاص در تاریخ ایران بود، عناصر تشکیل‌دهنده مفهوم شاهی مقدس با عناصری برآمده از دیدگاه‌های عرفانی اسلامی و ایران باستان ترکیب شدند. بخشی از این موضوع، به مقام و موقعیت عرفانی خود شاه‌اسماعیل مربوط می‌شد. شاه برای طرفداران خود، که برآمده از دل نگرش‌های صوفیانه بودند، جایگاه انسان کامل را داشت و صوفیان به تدریج با نزدیک شدن به الگوهای تناسخ و نظریه انتقال روح، به‌گونه‌ای مبهم، ادعای حلول علی(ع) را در کالبد شاهان سلسله خود مطرح می‌کردند. شاهان صفوی به عناصری از ایران باستان نیز توجه داشتند و «شاهنامه فردوسی» و هیجان بخشیدن به سپاهیان شاه با خواندن بیت‌هایی از شاهنامه در هنگام جنگ، از نمونه‌های این توجه به شاهنامه است؛ توجهی که سویه‌های کیهانی نیز داشته و اشاره فردوسی به نمادهایی همچون خورشید و ماه، از جمله عواملی بوده که باعث شده ارتش ایران، پرچم‌هایی را حمل کند که بر روی آن، علامت شیر و خورشید وجود داشته است. شخصیت علی(ع) نیز در این میان برای صوفیان و سلسله‌های بعدی، نقش بنیادینی داشته است. علی در این دوران به شخصیتی چندوجهی تبدیل شد که برخی از صفاتش، جنبه‌هایی عرفانی و برخی دیگر، وجوه اساطیری یافتند (خلیلی، ۱۴۰۲). در این دوران، تصاویر و نام علی به تدریج بر بدن مریدان سلسله صفوی خالکوبی شد و هنگام صدقه گرفتن از دیگران، از اصطلاح «شاه مردان، علی» استفاده شد (مومین، ۲۰۱۴، ۹۲). جالب است که این داستان‌ها درباره علی و دیگر مبارزان بزرگ ایرانی، عملی برای به حرکت درآوردن مردم و تحریک تخیل آن‌ها بود. نقل و روایت رشادت‌های علی یا حتی قهرمانان دیگری همچون حمزه، عموی پیامبر، مختار ثقفی، یا ابومسلم خراسانی در چادرها، باغ‌های بزرگ، و محله‌های شهری برای عموم مردم انجام می‌شد (مومین، ۲۰۱۴، ۶۰-۵۵).

ویژگی معجزه کردن و شفابخشی نیز از صفات‌های دیگر شاه مقدس بودند. شاه به این معنا کسی بود که کنترل طبیعت، حیوانات، و کیهان را در دست داشت و گزارش‌هایی

وجود دارد که سلاطین عثمانی، صفوی، و گورکانی تلاش می‌کردند در سپاه خود، ستاره‌شناسان و افرادی را به‌استخدام درآورند که حرکت آب در رودخانه‌ها، خشکسالی، طوفان، و... را برایشان پیش‌بینی، یا حتی این عناصر طبیعی را کنترل کنند. شاه، کسی بود که افزون‌بر قدرت شفابخشی و برکت‌دهی به مردم، هم‌زمان از قابلیت رؤیا دیدن نیز برخوردار بود. با توجه به اهمیت مفهوم خواب دیدن در دین اسلام، این ادعا به‌کمک شاهان می‌آمد تا زمان را بی‌زمان کرده و با روایت کردن رؤیاهای خویش یا تفسیر خاصی از آن‌ها، نوعی نظم و اتحاد سیاسی ایجاد کنند.

شاهان مقدس برای تداوم‌بخشی به قدرت خویش، به‌سراغ هنر نیز می‌رفتند؛ به‌عنوان مثال، نقاشی‌های مینیاتوری از پیامبر اسلام، علی، و حاکمان صفوی در کنار حسن و حسین (ع) در این دوران رایج شد. گویی آن‌ها، پیونددهنده این افراد با زمان شاهان صفوی بودند.

درمجموع، مفهوم شاهی مقدس، چیزی فراتر از متون رسمی و دینی و فقهی بود و بیشتر به زیست اجتماعی و عرصه عمومی و نیز باورهای مردم ربط داشت. این باورهای عامه و سبک زندگی، به‌اندازه‌ای قدرتمند بود که شاه، حتی اگر علاقه‌مند به تغییر مناسک و رویه‌های عام بود، درعمل، حتی با وجود مقام بالایش، قدرت مطلقى نداشت^(۹) (موین، ۲۰۱۴، ۱۳۱).

۲-۵. روایت

روایت‌ها، درک ما را از جهانی که در آن زندگی می‌کنیم، تشکیل می‌دهند. روایت‌ها، قصه‌هایی هستند که با آن‌ها درباره خود و جهان و آنچه در گذشته رخ داده و وضعی که در حال داریم و حتی آنچه در آینده پیش خواهد آمد، آگاهی پیدا می‌کنیم. روایت و روایت‌گری، کنشی مخصوص انسان‌هاست؛ به‌ویژه اینکه بیش از هرچیز در قالب خط و زبان نمایان می‌شود. به‌تعبیری می‌توان گفت: «روایت با تاریخ بشر آغاز شده و هیچ قومی بدون روایت وجود نداشته است» (ابوت، ۱۳۹۹، ۲۵).

واژه روایت در انگلیسی^۱ از ریشه سانسکریت "gna" و به‌معنای «دانستن» است. این ریشه، به زبان انگلیسی امروزی راه یافته که به‌معنای «دانستن» (gnarus) و «گفتن» (narro) هستند (ابوت، ۱۳۹۹، ۳۸).

1. Narrative

روایت‌ها را می‌توان «بازنمایی یک رخداد یا یک مجموعه» دانست که معمولاً خود، دربردارنده دو جزء قصه و گفتمان روایی است. قصه‌ها نیز خود مجموعه‌ای از رخدادهای هستند که در قالب گفتمان روایی بازتولید شده‌اند؛ بازتولیدی که به معنای «شیوه بازنمایی رخدادها» است (ابوت، ۱۳۹۹، ۵۰).

۳-۵. قصه و روایت

قصه‌ها، به تعبیر فردریک میر^۱، چیزهایی هستند که در ذهن همه حضور دارند؛ خواه به شکل کتبی و خواه شفاهی و قصه‌هایی اثرگذارترند که به وسیله روایت‌گری با آنچه پیشتر بوده است، ترکیب شوند یا از آن‌ها بهره بگیرند.

همان‌گونه که قصه‌ها ممکن است شفاهی باشند، روایت‌ها نیز لزوماً مکتوب نیستند. چهره‌نگارها و نقاشی‌ها، عکس‌ها، و حتی بناهای ساختمانی، و... نیز می‌توانند همچون یک روایت باشند. اگرچه مهم‌ترین روایت‌های را روایت‌های مکتوب تشکیل می‌دهند. روایت‌ها هرگز بی طرف نیستند و عموماً دربردارنده میراثی مکتوب یا شفاهی از فرهنگ هستند و همواره ماهیتی سیاسی در دل خود دارند و تعیین‌کننده جهان‌بینی گروهی از مردم به مسائل مختلف بوده و دانش ما را درباره جهان اطرافمان تعیین می‌کنند (تامس، ۱۴۰۰، ۱۵).

پژوهش پیتر برک^۲ نیز نشان می‌دهد که تاریخ و روایت، تنها متون نیستند، بلکه تاریخ‌نگاران و تحلیل‌گرانی که تخیل جمعی را بررسی می‌کنند، باید به تاریخ ذهنیت، زندگی روزمره، و مسائلی از این دست نیز توجه داشته باشند. او توضیح می‌دهد که، به طور مثال، تصاویر، این امکان را فراهم می‌کنند که در دانش مردمان پیش از خود نیز شریک شویم و گذشته را زنده‌تر تصور کنیم. در واقع، قصه‌ای که تصاویر نقل می‌کنند و خود تصاویر، بهترین راهنما برای درک قدرت بازنمایی بصری در زندگی دینی و سیاسی و دانش غیرکلامی فرهنگ‌های گذشته هستند (برک، ۱۴۰۲، ۱۷).

۴-۵. روایت‌گری و کارکردهای آن در سیاست

مقصود از روایت‌گری، گفتن داستان است. روایت، نوعی جهانی‌سازی است که الگوهای ذهنی آدمیان را شکل می‌دهد. روایت‌ها، لزوماً یک‌سویه نیستند، بلکه همواره نوعی جدال

1. Frederick W. Mayer

2. Peter Burke

روایی در میان انسان‌ها وجود دارد. همچنین، روایت‌ها، برخلاف تصور عامه، تنها از بالا و حکومتی و خلاصه صادر شده از سوی قدرت نیستند، بلکه مردم عامه نیز مسائل را به شیوه خود روایت می‌کنند که معمولاً در شعر، ترانه‌های عامیانه، قصه‌ها و داستان‌های طنز و فکاهه، سفرنامه‌ها و رساله‌ها، و البته تاریخ‌نگاری مورخان، ظاهر می‌شوند.

روایت‌ها، مردم را متقاعد می‌کنند که چه جایگاهی در جهان دارند. در واقع، روایت‌ها، جهان‌بینی انسان‌ها را شکل می‌دهند و مشخص می‌کنند که مردم در عرصه اجتماع و سیاست باید چه نقشی را ایفا کنند. روایت‌ها، تولیدکننده نوعی نفع مشترک یا خیر جمعی هستند و به تعبیر فردریک میر، مردم را «خاطر جمع» می‌کنند. روایت‌ها در سیاست نقش بازسازی جهان فکری مردم و تعیین‌بخشی به جایگاه حاکمان در ذهن مردم را ایفا می‌کنند و مفاهیم سیاسی یا حتی مذهبی را در قالب مقوله‌هایی قابل فهم به عوام عرضه می‌دارند. قصه‌گویی و روایت‌گری، این امکان را فراهم می‌کند که مجموعه رویدادهایی که در خاطره جمعی یک ملت، حضوری پراکنده دارند، درون قصه و روایت منظم شوند و نظمی بر آن‌ها حاکم شود. در واقع، قصه‌ها به تجربه‌ها و درک ما معنا می‌بخشند و آن‌ها را درون یک کلان‌روایت بزرگ‌تر جای می‌دهند (میر، ۱۳۹۹، ۳۱). به بیان روشن‌تر، این روایت‌ها هستند که با ویژگی اقتناع‌سازی آدیان، آن‌ها را به انجام کنش‌های جمعی فرامی‌خوانند؛ به عنوان مثال، روایتی که در آن میهن برجسته است، موجب می‌شود که یک سرباز برای دفاع از میهن، به جنگ برود و حتی جان بدهد. روایت‌ها از این ویژگی برخوردارند که عناصر روایت‌شده خود را بی‌زمان کنند. در واقع، عمل تخیل، به معنای بی‌زمان‌سازی زمان و امتدادبخشی به عناصری در طول تاریخ، از گذشته تا آینده، است؛ به عنوان مثال، درست است که تصویر مونالیزا، یک‌بار بیشتر نقاشی نشده و ما حتی دقیقاً نمی‌دانیم که این مدل نقاشی شده چه کسی بوده است، اما «تصویر او» و روایتی که نقاش از او ارائه داده است، همواره آن شخصیت را در طول زمان تداوم می‌بخشد (دوران، ۱۳۹۸، ۲۳).

۶. بحث اصلی، ابزارهای گسترش خیال

خیال بدون مجموعه‌ای از عوامل، توان گسترش در اذهان ایرانیان را نداشت. هریک از این ابزارها از زاویه‌ای و به نحوی بر حافظه جمعی مردم اثر گذاشتند و به آن شکل دادند که در ادامه به چند نمونه از آن‌ها اشاره کرده‌ایم.

۱-۶. پیکرنگاری‌ها و کارکرد سیاسی آن‌ها

برک، پیکرنگاری را ژانر هنری‌ای می‌داند که اکثراً از معانی نمادین آکنده‌اند و از این جهت، صورتی نمادین است (برک، ۱۴۰۲، ۳۴).

اصلی‌ترین کارکرد پیکرنگاری، برای شاهان در طول تاریخ ایران و حتی اروپا، القای نوع خاصی از معنا و هویت به مخاطبان آن‌ها بوده است؛ مخاطبانی که یا سفیران و فرستادگان دربار شاهان دیگر بودند، یا جامعه هدف متفاوتی داشتند که همانا عوام مردم را دربر می‌گرفتند. پیکرنگاری‌ها، یا به زبان عامیانه، «نقاشی»، از ساده‌ترین و البته اثرگذارترین ابزارهایی بودند که شاهان صفوی و قاجار از آن برای نوعی روایت‌گری بهره می‌بردند. این پیکرنگاری‌ها، پیام را مستقیم به مخاطب منتقل می‌کردند؛ حتی اگر مخاطبشان از پایین‌ترین سطح درک نیز برخوردار بود، ناخواسته جذب عظمت پیکرنگاری‌ها می‌شد. نویسنده‌ای برای پیکرنگاری‌ها چند ویژگی قائل است:

- پیکرنگاری‌ها تنها شباهت یا تمثال نیستند؛ آن‌ها اثری هنری هستند که بازتابی است از ارزش‌های حاکم بر زمان و مکانی مشخص.

- پیکرنگاری‌ها با مفهوم هویت و القای مجموعه‌ای از ارزش‌ها گره خورده‌اند و حضوری فراگیر در زندگی مردم دارند؛

- معمولاً پیکرنگاری‌ها در فرهنگ‌هایی برجسته می‌شوند که در آن‌ها فرد ارزش بیشتری نسبت به جمع دارد و نوعی قهرمان‌پروری و اسطوره‌گرایی در حافظه جمعی آن ملت، تثبیت شده است؛

- پیکرنگاری‌ها بر اشیایی ظاهر می‌شوند که در میان توده مردم در حال گردش هستند؛ به عنوان مثال، سکه، مهر، اسکناس، پارچه، سفال، و حتی روزنامه‌ها و مجله‌ها و البته نقاشی‌های سلطنتی و تصاویر رهبران سیاسی که بیشتر در مکان‌های عمومی و نمادین کشور نصب هستند (شیرر وست، ۱۴۰۰، ۳۷-۹-۶-۳).

پیکرنگاری‌ها از اصلی‌ترین ابزارهای گسترش تخیل جمعی در میان مردم هستند و دسته‌ای از آن‌ها که ویژگی‌های سیاسی دارند، نوعی القای حس قدرت را نیز به همراه دارند. می‌توان گفت، پیکرنگاری‌های سیاسی، زمان‌های مشخص را بی‌زمان می‌کنند و به شاهی که

1. Shearer West

حتی ممکن است مرده باشد، نوعی جاودانگی در طول زمان می‌بخشند؛ بنابراین، یک پرتره سیاسی این ویژگی را دارد که بدن فیزیکی شاه را به بدنی معنوی وصل کند و آن را در یک تصویر، جاودان کرده و تداوم بخشد. در چنین شرایطی است که پیکرنگاری‌ها، به تعبیر وست، به نوعی ابزار سیاسی تبدیل شده و وسیله‌ای می‌شوند که با آن، برداشت خاصی از یک فرد یا یک مفهوم توسط مخاطبان آن پیکرنگاری انجام می‌شود (شیرر وست، ۱۴۰۰، ۶). پیکرنگاری‌ها همچنین می‌توانند به مثابه چاقویی دولبه عمل کنند؛ به این معنا که رهبران سیاسی از آن‌ها برای نوعی مغزشویی و تبلیغات استفاده کنند یا ابزاری برای انتقال مرجعیت باشند (شیرر وست، ۱۴۰۰، ۶۰).

از همین رو است که حاکمان معروفی همچون لوئی شانزدهم یا شاهان انگلستان در طول تاریخ اروپا از پیکرنگاری‌ها برای تثبیت جایگاه خود در ذهن مردم استفاده می‌کردند. پیکرنگاری‌ها در این حالت، دارای کارکرد ایدئولوژیک هستند و در همه‌جا حضور دارند؛ حتی بر روی لیوان یا زیرلیوانی‌های مورد استفاده مردم در میخانه‌ها (در ایران در قهوه‌خانه‌ها) و چنان‌که خواهیم دید، شاهان ایرانی نیز از این کارکرد پیکرنگاری‌ها و تأثیر آن بر عوام، آگاه بودند. افزون‌براین، پیکرنگاری‌ها دارای پیام سیاسی مشخصی نیز بودند؛ اینکه چه کسی فرمان طراحی پیکرنگاری‌ها را می‌داد و چه محتوایی در آن‌ها وجود داشت یا چه پیکرنگاری‌هایی جمع و حذف می‌شدند، خود نشانه‌ای بود از اینکه چه تفکر و فرد/افرادی بر جامعه حکومت می‌کنند؛ بنابراین، میل به دستکاری یا سرنگونی تصاویر و حکاکی‌ها همواره با قدرتمندان بوده است. به همین دلیل است که برای سرنگونی بدن نمادین شاه/حاکم از بین بردن نمادهای او، از جمله مجسمه‌ها، تصویرها، قاب عکس‌ها، و... مهم است و ویژگی نمادین دارد. می‌توان گفت، سرنگونی بدن نمادین شاه، به مثابه سلب بدن معنوی از شاه/فرمانروا مخلوع و انتقال آن به پیکره جدیدی است که به سرعت در قالب مجسمه‌ها و تصاویر و پیکرنگاری‌های جایگزین به خیال جمعی مردم معرفی می‌شود. در مجموع می‌توان گفت، پیکرنگاری‌ها دارای چند کارکرد سیاسی مشخص هستند:

- کمک می‌کنند تا مفاهیم مورد نظر شاهنشاه در خیال جمعی مردم ته‌نشین شود؛
- نماد جلال شاهی هستند؛
- مشروعیت بخش هستند؛
- فرد را بی‌زمان و جاودانه می‌کنند و به شاه، نوعی نامیرایی می‌دهند؛ به این معنا که تمثال

شاه همواره جوان است و قدرتمند؛ گویی تصویر شاه، به تعبیر دوران قاجار، «شبیبه» شاه است و حتی این حس را القا می‌کند که تصویر به اندازه خود شاه واقعی است و در همه جا حاضر و ناظر است.

۲-۶. عصر قاجار، بازآفرینی اندیشه ایرانی شهری در قالب پیکرنگاری

سلطنت قاجارها در ایران از همان ابتدا با چالش‌های فراوانی روبه‌رو بود. هنوز خاطره و اثرات تلخ آنچه کروسیسنکی در گزارش خود درباره سقوط اصفهان توضیح می‌دهد، از بین نرفته بود و سلسله صفوی، به‌رغم فروپاشی‌اش، همچنان در خیال جمعی ایرانیان، حضوری نمادین داشت؛ بنابراین، شاهان قاجار در موقعیتی دوسویه قرار می‌گرفتند؛ از یک سو، نیاز داشتند که همچنان خود را به سلسله صفوی نزدیک بدانند و از سوی دیگر، به تدریج باید برای خود هویت و مشروعیتی دست‌وپا می‌کردند؛ زیرا، قاجارها در عمل، جز نیروی شمشیر و پیروزی در جدالی ایلپاتی، صاحب عنصر خاصی، که پشتیبان سلطنت باشد، نبودند. پیکرنگاری و پیکرنگاری‌های سلطنتی، از اصلی‌ترین این تلاش‌ها بود.

در این پیکرنگاری‌ها، بیش از هر چیز، شمایل شاهان قاجار (به‌ویژه از فتحعلی‌شاه به این سو) و بازگشت به اندیشه ایرانی شهری و دوران ساسانی را مشاهده می‌کنیم. شاهان قاجار، چنان‌که جولین رابی^۱ نشان می‌دهد، در شمایل و پیکرنگاری‌هایی که از خود به‌جا گذاشتند، همواره در پوشش رسمی به چشم می‌خورند و اورنگ شاهی، تاج، بازوبند، خنجر، گرز، قالیچه، جام و صراحی، و حتی چشم‌انداز خاصی در پس‌زمینه دارند که بیش از هر چیز، الگو گرفته از اطلاعاتی است که در آن زمان از ساسانیان داشته‌اند.

یکی از جالب‌ترین نمونه‌های آگاهی شاهان قاجار، اهمیت سیاسی پیکرنگاری‌ها در مراسم دیپلماتیک است. فتحعلی‌شاه با آگاهی از این اهمیت، در عمل، پیکرنگاری‌ها را به نوعی «بیانیه سیاسی» تبدیل کرد و به تصاویر خودش، ارزش نمادین بخشید. نایل گرین^۲ در پژوهش خود این موضوع را توضیح داده است. آنجا که دانشجویان ایرانی که از سوی عباس میرزا به انگلستان می‌روند تا در رشته‌های گوناگون تحصیل کنند و هدایای نفیسی را همراه خود به این کشور می‌برند. هدیه ارسالی فتحعلی‌شاه برای جورج سوم، از نظر این

1. Julian Raby

2. Nile Green

پژوهش، اهمیت زیادی دارد: آینه‌ای که پشت آن، چهره شاه ایران نقاشی شده است. گرین توضیح می‌دهد: «وقتی جورج سوم در آینه نگاه می‌کرد و تصویر خود را می‌دید، مثل عشاق در سنت ایرانی، چهره دوست ایرانی‌اش را هم پشت آینه می‌دید که در بازتاب یکی می‌شد؛ از این رو، وقتی که شاه جورج در آینه خیره می‌شد، می‌دید که فتحعلی شاه از روی شانه نگاهش می‌کند (گرین، ۱۳۹۹، ۴۵)؛ بنابراین، رفتار شاهان قاجار و فرستادگان آنان، نه تنها از روی تبختر یا ولخرجی و عیاشی نبود، بلکه در پشت خود، هدفی داشت که همانا تلاش برای انتقال شکوه دربار ایران و نشان دادن هم‌ترازی شاه ایران با شاهان اروپا بود؛ تخیلی که در اشیاء جلوه‌گر می‌شد. جدای از این موضوع، تصویر شاه ایران، به‌نوعی شبیه خود شاه نیز بود و به عبارت دیگر، بدن معنوی شاه، در پیکرنگاری شاه، تداوم می‌یافت و فرستادگان دیپلماتیک ایرانی و حتی نمایندگان خارجی، مجبور بودند به تصویر شاه نیز به اندازه خود شاه احترام بگذارند.

لیلا دیبا توضیح می‌دهد: «ادای احترام به شاه از شخص او فراتر می‌رفت و شامل هر رویداد و شیئی که کمترین نشانی از شاه داشت نیز می‌شد» (دیبا، ۱۴۰۱، ۴۹). جالب است که «بیش از پانزده تک‌چهره فتحعلی شاه به‌عنوان هدایای دیپلماتیک به انگلستان، هند، روسیه، و فرانسه فرستاده شد» (دیبا، ۱۴۰۱، ۶۴) و البته در این تصاویر، پیامی نیز نهفته بود: «گرز سلطنتی و شمشیر در غلاف، معرف تهدیدی تلویحی بود و نشان‌ها و یراق و بازوبندهای مرصع جواهرنشان و تزئینات گرانبها، گویای ثروت و تمکن» (دیبا، ۱۴۰۱، ۶۶).

۳-۶. کارکرد داخلی پیکرنگاری‌ها

فتحعلی شاه، با اصرار از لقب «شاه شاهان» یا همان «شاهنشاه» برای خود استفاده می‌کرد که لقبی باستانی است و البته کارکرد سیاسی مشخصی نیز دارد که همانا برتری شاه قاجار بر تمام مدعیان سلطنت و حاکمان مناطق است و البته این پیام را نیز در خود نهفته دارد که همسایگان ایران با شاهنشاهی مقتدر و یک قدرت منسجم مرکزی روبه‌رو هستند؛ بنابراین، تنها با یک لقب یا مجموعه‌ای از پیکرنگاری‌های درباری روبه‌رو نیستیم، بلکه شاهان قاجار در داخل نیز همچون خارج، در پی دستیابی به نتایجی بودند که از طریق اتکای آن‌ها به پیکرنگاری‌ها حاصل می‌شد. شاهان قاجار از دو نوع نقاشی حمایت می‌کردند؛ نخست، آثار عامیانه‌ای که بیشتر درون‌مایه‌ای مذهبی داشتند و به‌ویژه در مراسم تعزیه نمایش داده می‌شدند. این نقاشی‌ها

و اصولاً مراسم تعزیه، برای شاهان قاجار، دو کارکرد بنیادین داشت: نخست اینکه آن‌ها را متولیان دین معرفی می‌کرد و دوم اینکه، تنها ابزار و فرصتی بود که شاهان قاجار در مسائل دینی، به نوعی برتری نسبت به رقیب خود، یعنی علما، دست پیدا کنند. عباس امانت توضیح می‌دهد که مراسم مذهبی «به‌عنوان حربه‌ای کارگر در دست شاه برای مقابله با علما» به‌کار گرفته می‌شد (امانت، ۱۴۰۰، ۵۶۴).

نوع دوم نقاشی‌ها بر بازنمایی ایران باستان در حالت‌های مختلف تأکید داشتند. گفتنی است، تأثیرپذیری قجرها از سلسله ساسانی به‌خوبی مشهود است و این تمایل به نزدیکی به شاهان ایران باستان، به‌اندازه‌ای آشکار است که تصاویر سلطنتی فتحعلی‌شاه در ری و طاق‌بستان، در کنار نقش برجسته‌های اشکانی و ساسانی قرار دارد (رابی، ۱۳۹۹، ۶۸). در واقع، اصرار فتحعلی‌شاه و جانشینانش بر استفاده از نقاشی‌های دیواری و البته سنگ‌نگاره‌هایی که در محل‌های تاریخی مشهور کشیده‌اند، نمادی از همین تأثیرپذیری است. تأکید بر مفهوم فره ایزدی نیز نمونه دیگری از پیوند قاجار با ایران باستان بود. نقاشی میرزاآباز از فتحعلی‌شاه که دیبا آن را تفسیر کرده است: «زرین‌ردای شاه و تالو جواهراتش، فرّ ایزدی شاهنشاهان باستانی ایران را به‌رخ می‌کشید» (دیبا، ۱۴۰۱، ۶۱)، همچنین، تصاویری که صف سلام را در دوران فتحعلی‌شاه نشان می‌دهند و اساساً برگزاری چنین مراسمی نیز به‌خوبی «نقش برجسته‌ای را در تخت جمشید به ذهن تداعی می‌کند که در آن داریوش بزرگ درال پذیرفتن هدایای نمایندگان ملل تابع خویش است» (دیبا، ۱۴۰۱، ۶۴).

بنابراین، پیکره شاهان قاجار در همه ابعاد زندگی مردم عصر قاجار، بروز و ظهور پیدا می‌کرد. اتکای شاهان قاجار به عناصر و نمادهای به‌ارث‌رسیده از ایران‌شهر نیز در همین راستا بود. می‌توان گفت، شاهان قاجار به‌گونه‌ای شهودی بر نوعی آگاهی ملی ایرانیان درباره تاریخشان، به‌ویژه در مورد مفهوم شاهنشاه، سوار شدند و آن را گسترش دادند.

یکی از اصلی‌ترین این نمونه‌ها، حمایت و گسترش نقاشی‌ها یا متونی بود که شاهان قاجار را به ایران باستان یا پهلوانان ایرانی و نبردهای حماسی آنان پیوند می‌داد. رستم از اصلی‌ترین این نمونه‌ها بود. شاهان قاجار دستور داده بودند که تصویر رستم بر سر در کاخ‌های سلطنتی (از جمله کاخ ساری) نقش بندد. انتخاب رستم، چند دلیل اصلی داشت؛ نخست اینکه، او پهلوانی بود که در خیال جمعی ایرانیان، جایگاه عمیق و تثبیت‌شده‌ای داشت و تقریباً همه، داستان او را می‌دانستند و دوم اینکه، رستم «از قدیم، حافظ و حارس پادشاهی ایران و

یارِ یگر آنان در مسیر رسیدن به قدرت شمرده می‌شد و به همین دلیل، تصویرش به نوعی یادآور مشروعیت قاجارها بود» (دیبا، ۱۴۰۱، ۵۷).

بنابراین، چنان‌که در قسمت مفاهیم نشان دادیم، شاهان قاجار به نوعی وظایف و توقعات افکار عمومی از مقام شاهنشاه را درک کرده و برای القای اینکه آنان نیز چنین توانایی‌ای دارند، تلاش می‌کردند. تصویر شاهان قاجار، جدای از پیکرنگاری‌های بزرگ و شکوهمندی که برای تأثیرگذاری بر عرصه عمومی شکل گرفته بودند، درون زندگی مردم نیز جای داشت و مردم به‌طور ناخودآگاه به تصاویر شاه، همچون خود وی، احترام می‌گذاشتند؛ به‌عنوان مثال، مردم شیراز و مقامات آن شهر به تصویری از ناصرالدین‌شاه احترام گذاشته و «تا کمر خم می‌شدند و مبلغی به‌عنوان پیشکش در مقابل آن قرار می‌دادند» (دیبا، ۱۴۰۱، ۷۰). یک بار دیگر در اینجا نیز شاهد هستیم که اگرچه بدن فیزیکی شاه نمی‌تواند در همه‌جای ایران حضور داشته باشد، بدن معنوی شاهنشاه در قالب تصاویری جایگزین او می‌شود و تبعیت همه را در پی دارد.

۴-۶. پیوند شاه، پیکرنگاری‌ها، و تشیع

هنر نقاشی، به‌عنوان یک اثر تبلیغی، به‌اندازه‌ای مهم بود که تلاش شد در برابر روایت‌های قدیمی‌تر اسلامی که در مورد نقاشی سختگیری می‌کرد، نوعی روایت جدید خلق شود که در آن اتفاقاً نقاشی عملی مقدس و پیامبران باستانی، همه نقاش بودند. در این روایت‌ها حتی علی (ع) نیز به‌عنوان بنیان‌گذار هنر خوشنویسی معرفی شد (موین، ۲۰۱۴، ۲۰۰-۱۹۹). در واقع، چنان‌که برک نشان می‌دهد، کارکرد بنیادین نقاشی و بعدها پیکرنگاری، نوعی تلقین عقیده است؛ به‌ویژه تصاویری که درون‌مایه‌ای مذهبی دارند، بیشتر در جهان گذشته برای جمعیت بی‌سواد به‌کار می‌آمدند و ابزاری برای کسب مشروعیت بودند (برک، ۱۴۰۲، ۸۳). در کنار اتکای شاهان قاجار به ایران باستان، منبع دیگری نیز به آنان قدرت می‌بخشید و آن، تکیه زدن به برداشت خاصی از اسلام بود. در پیکرنگاری‌ها، تأکید فراوان قجرها، به‌ویژه ناصرالدین‌شاه، برای اثبات وابستگی به امام علی، جالب‌توجه است. رابی توضیح می‌دهد که نشان علی «حق انحصاری شاه» به‌شمار می‌آمد. در مراسمی که ناصرالدین‌شاه این نشان را به گردن داشت، ۱۱۰ تیر سلام از توپخانه شلیک شد که عدد آن، معادل «ارزش شماره‌ای حروف به‌نام علی بود و می‌توان گفت، چهره‌نگاری «اینک دیگر نه‌تنها برای مقاصد سیاسی، بلکه در جهت مشروعیت دینی به‌کار می‌رفت» (رابی، ۱۳۹۹، ۲۸).

شاه قاجار اصرار داشت که در برخی نقاشی‌های کشیده‌شده از وی، همواره مدالی که تمثال منسوب به امام علی بر آن نقش بسته بود، به سینه‌اش قرار داشته باشد. این علاقه عجیب ناصرالدین‌شاه به حضرت علی، نخست از این نکته سرچشمه می‌گرفت که وی تاحدی تحت تأثیر شیعیان غلوگر بود و دوم اینکه، ستایش علی برای ناصرالدین‌شاه، به‌ویژه به واسطه برخی شاعران دربارش، این حس را به‌وجود می‌آورد که شاه ایران، به‌نوعی تداوم حکومت علی و راه‌ورسم او در حکومت‌داری را در پیش گرفته است و به تعبیر امانت: «به شاهزاده جوان، احساس اعتماد از جایگاهش در جهان و حمایت مقدر الهی می‌داد» (امانت، ۱۴۰۰، ۱۱۷).

بدیهی بود که ذهنیت و برداشت خاص ایرانیان از اسلام و تشیع نیز در اینجا به‌کمک شاهان قاجار، به‌ویژه ناصرالدین‌شاه، آمد تا شخصیت امام اول شیعیان را برجسته کنند و پیکرنگاری‌های منسوب به امام علی، اساساً از دوران قاجار است که در میان مردم ایران جایگاهی مرسوم پیدا می‌کند و روی طاقچه خانه‌ها می‌نشیند؛ گویی شاه اسلام‌پناه، این‌بار شمایل خود را به‌طور غیرمستقیم و در قالب شمایل علی (ع)، تبلیغ کرده و گسترش می‌دهد. البته این موضوع به امام اول شیعیان محدود نبود؛ به‌عنوان مثال، فتح‌علی‌شاه دستور داده بود تا تصاویر تمام‌قدی از وی در اماکن مذهبی قرار دهند. سرانجام، مهم‌ترین نماد اتکای شاهان قاجار به دین برای کسب مشروعیت، دستور به دفن آنان و ساخت قبور خاصی در مکان‌های مذهبی مهم برای ایرانیان بود؛ نمادی از اینکه پیوند کهن ایرانی که در آن شاه خود به‌مثابه دین تلقی می‌شد، با اندکی تحول، تداوم می‌یافت و شاه باید در جایی دفن می‌شد که مقدس به‌شمار می‌آمد.

برای عامه مردم، یکی دیگر از این نمادهای شیعی-سیاسی، نماد شیر بود؛ شیری ازپای‌درآمده یا شیری که در نبرد با شاهنشاه است، از اصلی‌ترین این کنده‌کاری‌ها بود. نویسنده‌ای، شیر را در فرهنگ ایرانی، دارای چندین ظرفیت می‌داند و توضیح می‌دهد که در عصر قاجار، هنرمندان ایرانی نشان باستانی شیر و خورشید را دگر باره احیا کردند و ترکیب جدیدی آفریدند که در آن، افزون بر نمادهایی از ایران باستان، شمشیر دولبه حضرت علی نیز در دست شیر قرار گرفت و «نقش شیر به نمادی از شهادت حضرت امیر (اسدالله: شیر حق) تبدیل شد و خورشید برآمده از پشت آن نیز آفتاب حقیقت، حضرت ختمی مرتب (ص) را در ذهن تداعی می‌کرد (معتقدی، ۱۴۰۱، ۶۰).

براین اساس می‌توان گفت، شاهان قاجار با تکیه بر این نقش، به ترکیب جدیدی از عوامل

مشروعیت بخش دست یافتند: ایران باستان و ترکیب آن با عناصر شیعی. جالب است که افزون بر لاله‌ها و ظرف‌های معروف به شاه‌عباسی، نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای از پهلوانان و شاهان ایران، استفاده از تصاویر شاهان در کاشی‌ها، و اساساً هنر کاشی‌کاری نیز تصویر شاه را به میان مردم می‌آورد. اکنون شاه در کاشی‌های مختلف با کیفیت‌های گوناگون هم در سراسر دربار بازتاب می‌یافت^(۱۰) و هم در پیش چشم عامه مردم در بازار، سردر حمام، ورودی مساجد، و... در مجموع می‌توان گفت، تصویر شاهان ایرانی در عصر قاجار همچون یک بازوی ایدئولوژیک برای حکومت عمل می‌کرد. اوزلی^۱ توضیح می‌دهد که «در هر شهری از ایران می‌توان تصویری از شاه پیدا کرد؛ چه در ابعاد بزرگ روی بوم و کرباس و چه در ابعاد کوچک و روی برکه‌های کاغذ، قاب عینک، قلمدان و درپوش جعبه‌ها (اوزلی، ۲۰۰۴، ج ۳، ۱۳۲). طبیعی بود که این حجم از تکثیر چهره شاه نیازمند توجه به دو مسئله بود: نخست اینکه لازم بود تا نهادی مرکزی این انتشار تصاویر را کنترل کند؛ تأسیس آنچه «نقاشخانه شاهی» نامیده می‌شد، از همین روی بود؛ و دوم اینکه، بسیار مهم بود که نقاشی‌ها پیامی را القا کنند که شاهان قاجار بر آن نظر داشتند و هر نقاشی اجازه کشیدن تصویر شاه را نداشت. شاهان قاجار، خود بر نقاش‌ها و آنچه «شبهه»^۲ شان بود، نظارت می‌کردند؛ زیرا، به تعبیر نویسنده‌ای: «تمثال شاه نیز به اندازه خود شاه، دارای حرمت است. در کنار آن، شاه همواره باید برای مردم، بیگانه باقی بماند؛ برای همین است که تصویر شاه را «شبهه» می‌نامیدند؛ یعنی باز هم در نهایت شاه یکی است و حتی تصویرش نباید رقیب باشد» (اخوت، ۱۳۸۸، ۴۹).

۵-۶. پیکرنگاری‌ها و تثبیت جایگاه شاه در طایفه

در نهایت، پیکرنگاری‌ها و نقاشی‌های سلطنتی، کارکرد دیگری نیز برای شاهان قاجار داشتند. نخست، شاه متوجه بود که باید انواع گوناگونی از پیام‌ها را از طریق این پیکرنگاری‌ها القا کند؛ به عنوان مثال، تصاویر، معمولاً شاهی را نشان می‌داد جوان و بی‌عیب و نقص؛ زیرا، در ذهنیت ایرانیان، شاه باید همواره به لحاظ فیزیکی سالم می‌بود. همچنین، تصاویر معمولاً قدی هستند و بسیار باشکوه، تا به نوعی حس ارباب آمیخته با احترام را برای مخاطب تداعی کنند. افزون بر این، پیکرنگاری‌ها وسیله‌ای برای انتقال انواع پیام‌های سیاسی به طایفه قاجار بودند. دیا توضیح می‌دهد که پیکرنگاری به القای اصالت و هویت شاهنشاهی دودمان قاجار کمک

1. Sir William Ouseley

می‌کرد و همچنین، با به‌تصویر کشیدن تعداد زیادی از پسران این طایفه در نقاشی‌ها، به نوعی همبستگی قبیله‌ای دامن می‌زد و اعتمادی را به‌وجود می‌آورد (دیبا، ۱۴۰۱، ۶۰).

۶-۶. تلگراف

دوران سلطنت ناصر با تمام شاهان قاجار متفاوت بود. ناصرالدین‌شاه در میانهٔ تجدد و سنت ایستاده بود و تحولات داخلی و خارج از ایران نشان می‌داد که او دیگر نمی‌تواند به شیوهٔ پیشین حکومت کند. ورود فناوری تلگراف به ایران و راهبردی که شاه در استفاده از آن به‌کار گرفت، یکی از نشانه‌های اتکای وی به خیال جمعی مردم ایران و دستیازی به آن بود. کمتر از ده سال پس از آنکه اروپایی‌ها از تلگراف استفاده کردند، این رسانه به ایران وارد شد (دههٔ ۱۲۳۰ شمسی یا دههٔ ۱۸۵۰ میلادی) (خوشنویس، ۱۴۰۱، ۵۰). جالب‌توجه است که ناصرالدین‌شاه دستور می‌دهد که نخستین خطوط تلگراف در سه محل راهبردی نصب شوند: منزل وزیر امور خارجه، منزل رئیس محافظان شاه، و البته از همه مهم‌تر، اتاق شخصی شاه. (خوشنویس، ۱۴۰۱، ۵۷).

اما تلگراف چگونه به تصور جمعی مردم در مورد شاهنشاه شکل داد؟ نخستین نکته‌ای که باید به آن اشاره کنیم، کارکرد دوسویهٔ تلگراف است. تلگراف هم ویژگی تمرکزگرا داشت و به تثبیت ایدهٔ دولت‌ملت و حکومت مرکزی کمک می‌کرد و هم در کارکردی متناقض، به تمرکززدایی می‌انجامید و فرصتی را فراهم می‌کرد که برای نخستین‌بار، صدایی متفاوت از مناطق دوردست ایران شنیده شود. در واقع، ورود تلگراف به ایران، این فرصت را فراهم کرد که هرکسی از ظن خود، یار این فناوری شود و برای مقاصد سیاسی خود از آن بهره‌جوید و طبیعی بود که ناصرالدین‌شاه نیز چنین کند. تلگراف این فرصت را برای شاه فراهم می‌کرد که بدن معنوی و نمادین خود را در سراسر ایران گسترش دهد. استفادهٔ شاه از نماد مذهبی شیر و خورشید روی برگه‌های تلگراف نیز به ناخودآگاه ایرانیان جهت می‌داد و تاکتیکی هوشمندانه بود. چنان‌که خوشنویس (۱۴۰۱) اشاره می‌کند، این فناوری برای قاجار، به‌اندازه‌ای اهمیت داشت که می‌توان آن را نخستین زیرساخت ایران دانست که در سراسر کشور گسترش یافت. فناوری تلگراف این امکان را فراهم کرد که شاه به‌طور روزانه از وضعیت مناطق زیر فرمانش در سراسر ایران خبر بگیرد و دستوراتی را صادر کند؛ بنابراین، برای نخستین‌بار تا آن زمان، شاه مرکزی این قدرت را پیدا کرده بود تا به‌سرعت از رویدادها، شورش‌های احتمالی، و اخبار تهدیدآمیز مربوط به خود و دولتش آگاه شود. فناوری تلگراف با خودش الزاماتی را هم به ایران

وارد کرد؛ به‌عنوان مثال، لازم بود که در سراسر کشور، تلگراف‌خانه برپا شود و در این مراکز و در جاده‌ها، سربازانی برای حفاظت از تیرهای تلگراف گماشته شوند و بدیهی بود که این سربازها و مسئولان تلگراف از مرکز به مناطق دیگر ایران اعزام می‌شدند و این‌گونه قدرت تسلط حکومت مرکزی را افزایش می‌دادند؛ بنابراین، صرف ورود این فناوری به ایران، در تغییر جایگاه شاهنشاه مؤثر بود؛ چه رسد به اینکه ناصرالدین‌شاه خودش نیز برنامه‌هایی برای استفاده از تلگراف داشت.

در سطح داخلی، شاه به‌سرعت از این نکته آگاه شد که اکنون، دیگر متکلم وحده نخواهد بود و تلگراف، کارکردی دوسویه دارد؛ یعنی همان‌گونه که شاه از آن استفاده می‌کند، مردم نیز می‌توانند از این وسیله برای انتقال پیام خود استفاده کنند. ناصرالدین‌شاه با آگاهی از این موضوع، نخستین گام را برداشت و مالکیت و انحصار این دستگاه را برای خود دانست: «... از این تاریخ، اداره تلگرافی دولت علیه را به مراقبت نفس... و شخص خودمان گرفته از امور مختصه دایره سلطنت قرار دادیم. ناصرالدین‌شاه قاجار، ۱۲۹۱/ق/۱۲۵۳ش» (خوشنویس، ۱۴۰۱، ۴۵). گام بعدی شاه، استفاده از تلگراف برای تثبیت جایگاهش بود. شاه فهمیده بود که پدیده‌ای موسوم به «شاه‌مرگی» رخدادی مهم در ذهنیت جمعی ایرانیان درباره جایگاه پادشاه است. او درک کرده بود که اگر در تصور جمعی مردم، این گمان پیش بیاید که شاه مرده یا به‌قول عوام، مملکت بدون صاحب شده است، قدرت و مشروعیتش به‌خطر خواهد افتاد و چه‌بسا رقبا، جایگاه وی را تصاحب کنند. به‌همین سبب، حتی هنگامی که در ایران حضور نداشت، استفاده هوشمندانه‌ای از تلگراف را برای اثرگذاری بر تصور جمعی مردم ایران در پیش گرفت. شاه در طول سفرهای اروپایی‌اش، حضوری معنوی در ایران داشت. یک مأمور شخصی شاه در ایران گزارش می‌دهد که ناصرالدین‌شاه حکایت استقبال باشکوه از سفرش به انگلستان را برای وی تلگراف کرده و آن متن در حضور مقامات کشوری و لشگری و با صدای بلند قرائت شده بود. (سهرابی، ۱۴۰۰، ۸۲). به‌این ترتیب، شاه، خیال مردم را از حضور و سالم بودن و البته قدرتمندی خود، باوجود دوری فیزیکی پیکرش از وطن، راحت می‌کرد و استفاده از تلگراف در همه مراحل سفر شاه، «ابزاری بود که او را قادر به برقراری ثبات و آرامش در دوره غیبت طولانی‌اش از کشور می‌کرد و بی‌شک، سفرهای او به اروپا را برای مردم کشورش، توجیه می‌کرد» (سهرابی، ۱۴۰۰، ۱۸۲).

در داخل نیز شاه به تصورات ایرانیان از مفهوم شاه مقدس دامن می‌زد؛ به‌عنوان مثال، این

ویژگی شاهان که باید مجری عدالت باشند و سخن رعیت را بشنوند، با خلق تلگراف شکل جدیدی به خود گرفته بود؛ یعنی آن «تصور» همچنان در جای خود محفوظ بود و مردم تصور می‌کردند که «سیم‌های تلگراف، مستقیم به پای تخت شاه می‌رود و او آن را می‌خواند» (خوشنویس، ۱۴۰۱، ۷۴). شاه نیز به این تصور دامن می‌زد و در برخی موارد، حاکمان محلی را به وسیله تلگرافی تنبیه و توبیخ، و جایگاه خود را به‌عنوان پادشاه عادل، تثبیت می‌کرد.

شاه در مواقع بحرانی به استفاده از تلگراف به‌عنوان ابزاری برای تبلیغات نیز گوشه‌چشمی داشت؛ به‌عنوان مثال، ناصرالدین‌شاه با هوشمندی به این تصور ایرانیان که در نبود شاه به‌عنوان پدر، تمام کشور در هرج و مرج گرفتار خواهد شد، دامن می‌زند و در هنگام بروز شورش‌های مختلف، مردم و روحانیون را ترسانده و می‌نویسد: «اگر دولت نباشد، یک نفر از شماها را زنده نخواهند گذاشت و همان بابی‌های تهران، گردنتان می‌زنند» (خوشنویس، ۱۴۰۱، ۹۲). این تلاش برای کنترل افکار عمومی در بحران‌های منتهی به انقلاب مشروطه نیز نمایان شد؛ آنجا که پادشاه وقت دستور داد تا تلگراف‌های شیخ فضل‌الله و همه کسانی که بحث از رد مشروطه می‌کردند، به‌شکل رایگان فرستاده شود.

در بعد خارجی نیز تلگراف، به‌کمک شاهان قاجار، به‌ویژه ناصرالدین‌شاه، آمد تا گزاره شاه مقتدر را در نزد مردم جا بیندازد. تلگراف برای نخستین بار این امکان را به ناصرالدین‌شاه داد که بدون واسطه سفیران دولت‌های خارجی، که بیشتر در پی دریافت امتیازاتی برای خود بودند، به‌گفت‌وگو با سران اروپایی پردازد. به‌تعبیر عامیانه، برای شاهی که در ذهنیت ایرانیان، نوعی مرکزیت در عالم داشت و قبله عالم خوانده می‌شد، کسر شأن بود که از طریق واسطه‌هایی با سران همتای خود مذاکره کند و تلگراف این فرصت را به شاهنشاه ایران می‌داد که نقشی دیپلماتیک برای خود تدارک بیند و حتی به تصور مردم اروپا و حاکمان آن‌ها درباره ایران و جایگاه شاهنشاه شکل دهد و «این شیوه ارتباطی در سال‌های آتی، حربه بزرگی در دست شاه برای نگهداری تعادلی هرچند شکننده بین دو قدرت همسایه [روس و انگلیس] بود (امانت، ۱۴۰۰، ۵۲۹). یک‌بار دیگر، شاه ابزاری یافته بود که به‌تصور جمعی مردم شکل دهد و سلطه معنوی خود را تحکیم بخشد.

نتیجه‌گیری

در این مقاله تلاش شد تا با رویکردی متفاوت به تاریخ ایران، به‌سراغ موضوعی برویم که

«خیال اجتماعی ایرانیان» نامیدیم. تلاش کردیم توضیح دهیم که چرا و چگونه جایگاه شاهی و نهاد سلطنت در تاریخ ایران، به مهم‌ترین نهاد تبدیل شد و چه عواملی در اهمیت پیدا کردن جایگاه شاهنشاه دخیل بوده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که نباید در بررسی تاریخ ایران، مفهوم تخیل و خیال اجتماعی ایرانیان را نادیده گرفت، بلکه مدعای نگارنده این است که هر نوع خوانش و روایتی از تاریخ ایران، تنها در قالب نوعی بینش تخیلی از تاریخ ایران و تفسیر ذهنیت ایرانیان از دریچه تخیل سیاسی، امکان‌پذیر است. در این نوع خوانش تاریخ، که ما نام آن را «تاریخ مردم» نهاده‌ایم، دیگر این متون رسمی و شناخته شده و کلاسیک نیستند که برای مطالعه تاریخ ایران به کار می‌روند، بلکه هر آنچه به خیال جمعی و به بیان روشن‌تر، خیال عامه مردم ایران شکل داده است، مورد توجه است. در میان همه این مفاهیم (به‌زعم نگارنده)، شاه و نهاد شاهی و عملکرد شاهان ایرانی، اصلی‌ترین جایگاه را در ذهن ایرانیان دارد؛ به این معنا که ایرانیان، گاهی حتی دولت و حکومت و شاهی ایرانی نداشته‌اند، اما مجموعه‌ای از ویژگی‌های شاه ایرانی در ذهن آن‌ها با تغییراتی، همواره تداوم یافته است؛ بنابراین، در خیال جمعی ایرانیان (دست‌کم تا عصر مشروطه)، جایگاه شاهی، نهادی بنیادین و حذف‌نشده است. این جایگاه شاهی، چنان‌که نشان دادیم، حول محور ایده شاهی مقدس می‌چرخد که ریشه‌هایی ایرانی، یونانی، مغولی، هندی، و اسلامی دارد. مدعای نگارنده این است که شاهان ایرانی از یک‌سو و مردم ایران از سوی دیگر، مفهوم شاهی مقدس و اهمیت وجود شاه را با ابزارهایی که در طول مقاله بررسی شدند، تداوم بخشیدند و این موضوع در ذهن ایرانیان چنان جای گرفته است که هنوز نیز سویه‌هایی از آن قابل حس است. این پژوهش نشان می‌دهد که عناصر بنیادین تشکیل‌دهنده مفهوم شاهنشاه در ایران، لزوماً مبتنی بر منابع فقهی یا شرعی، یا تنها متون ایرانشهری نبودند، بلکه با سنت پیچیده‌ای روبه‌رو هستیم که شاهنشاه در کانون تداوم و تحولات آن قرار داشته است. این وضعیت تا دوران مشروطه و هم‌زمان، آشنایی ایرانیان و کشورهای دیگر هم‌جوار با جهان مدرن و کمی پیشتر از آن، استعمار، در عمل تغییر کرد و نیروهای تداوم‌بخش مفهوم شاهنشاه، به تدریج در نبرد با نیروهای تحول‌بخش در اذهان ایرانیان، مغلوب شدند و تصور جدیدی از جایگاه شاه در ذهن ایرانیان شکل گرفت.*

یادداشت‌ها

۱. برای بحث درباره تداوم هویت ایرانی می‌توان به آثار گوناگونی مراجعه کرد که این بحث را، به‌عنوان مثال از زاویه عرفان یا تداوم زبان فارسی یا اندیشه سیاسی، مطرح کرده‌اند. یکی از آثار قابل توجه در این زمینه کتاب فرشته داوران است که تداوم اندیشه ایرانی شهری را در ابعاد گوناگون گردآوری و مطرح کرده است. ن. ک: داوران، فرشته (۱۴۰۳). تداوم هویت ایرانی. ترجمه مسعود تقی‌آبادی، تهران: نشر مروارید.

۲. اهمیت نگرش کیهانی به جایگاه حاکم از اساسی‌ترین عناصر تشکیل‌دهنده مفهوم شاهی مقدس است که در ادامه توضیح داده شده است.

۳. پژوهشگری بر این نظر است که مردم ایران پس از اسلام نیز به نوستالژی خود برای کاریزمای سلطنتی ادامه دادند. ن. ک:

Zoroastrian Literature After the Muslim Conquest. *The Cambridge History of Iran*. 543 - 565.

۴. به دلیل مفصل بودن این بحث، مقاله حاضر تنها به مفهوم «تداوم» پرداخته است.
 ۵. این تخیل جمعی، به تدریج شاه را در ذهن ایرانیان به عنصری همیشگی تبدیل کرد. در واقع، اگرچه در مقاطعی از تاریخ ایران، ایرانیان از دولتی ایرانی و شهریاری ایرانی برخوردار نبودند، اما اندیشه ایرانی شهری در ذهن ایرانیان تداوم یافت و یکی از عناصر آن، مفهوم شاه ایرانی بود.
 ۶. نگاه ابن عربی به این معنا، نگاهی چرخه‌ای به زمان و کیهان و خلقت بود. در این نگاه در هر چرخه، انسان جدیدی خلق می‌شد. در این قرائت از اسلام، روح دارای نوعی استقلال بود و صوفیان تندرو از این ادعا برای انکار معادشناسی اسلامی استفاده می‌کردند. این مفهوم در ایران به تدریج تقویت شد و نوعی جنبش هزاره جدید را شکل داد که خواهان پایان یافتن هزاره اعراب و آغاز دوران جدیدی با محوریت ایرانیان عصر صفوی بود.

۷. در واقع، شاه اسماعیل، نسبی طلایی داشت؛ از یک سو، مدعی فامیلی با علی، دارا بودن مادری مسیحی و نسبت با آق‌قویونلوها بود و از سوی دیگر، از تباری صوفی برخوردار بود و طی یک سلسله مراتب، رئیس سلسله صوفیه نیز بود. چنین امکاناتی شاه اسماعیل را نه پس از مرگ که در زمان حیاتش به عنوان قدیس زنده به دیگران معرفی می‌کرد؛ حتی حامیان اسماعیل به طرف چادر وی نماز می‌خواندند.

۸. برای تداوم این باورهای کیهانی بنگرید به این شعر که مشهور است در هنگام تاج‌گذاری نادرشاه بر روی سکه‌های نادری نوشته شده بود:

سکه بر زر کرد نام سلطنت را بر جهان شاه دین نادرقلی اسکندر صاحب‌قران

چنان‌که مشاهده می‌کنید، در این شعر، جایگاه نادر به‌عنوان شاه دین، شباهت دادن او به اسکندر، و لقب صاحب‌قران که مفهومی کیهانی است، خبر از ترکیب چند الگوی مشروعیت‌بخش برای مقبولیت یافتن بیشتر نادر دارد.

به نقل از: علومی، رضا (۱۳۵۰). فلسفه تاریخ شاهنشاهی ایران. تهران: کمیته انتشارات شورای جشن

شاهنشاهی حزب ایران نوین.

۹. مومین در کتاب خود اشاره می‌کند که شاه طهماسب پس از دیدن خواب پیامبر که او را از خوردن شراب و برخی کارهای دیگر نهی کرده بود، این نکته را به درباریان اطلاع می‌دهد و آن‌ها برخی موارد را قبول می‌کنند ولی در مورد نخوردن شراب، حتی در برابر شاه و خواب پیامبر، مقاومت می‌کنند. ن.ک:

Moin, Azfar (2014). *The Millennial Sovereign: Sacred Kingship and Sainthood in Islam (South Asia Across the Disciplines)*. Columbia University Press; Illustrated edition (April 29, 2014).

۱۰. ن.ک: معتقدی، کیانوش (۱۴۰۱)، کاشی و کاشی کاران طهران در عصر قاجار. تهران: نشر دانیار.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- ابوت، اچ. پورتر (۱۳۹۹). سواد روایت. ترجمه رؤیا پودرآذر و نیما اشرفی. تهران: نشر اطراف.
- اخوت، احمد (۱۳۸۸). دو بدن شاه. تهران: انتشارات خجسته.
- امام شوشتری، محمدعلی (۱۳۵۰). تاریخ شهرداری در شاهنشاهی ایران. تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و هنر.
- امانت، عباس (۱۴۰۰). قبله عالم. ترجمه حسن کامشاد. تهران: نشر کارنامه.
- برک، پیتر (۱۴۰۲). شاهد عینی. ترجمه اشکان صالحی. تهران: نشر بان.
- بریان، پی‌یر (۱۳۹۹). پادشاهی هخامنشی در نهاد پادشاهی در ایران باستان. ترجمه مهناز بابایی. تهران: مروارید.
- پانا اینو، آنتونیو (۱۴۰۲). کیهان‌نگاری در ایران باستان؛ بحث‌ها و دیدگاه‌ها. ترجمه افشین آریان‌پور. تهران: انتشارات طهوری.
- تامس، برانن (۱۴۰۰). روایت. ترجمه حسین پاینده. تهران: نشر مروارید.
- خلیلی، نسیم (۱۴۰۲). قهرمان مردم: علی در بینامتنیت متون رسمی و فرهنگ عامه تاریخ میانه ایران. تهران: نشر سنگلج.
- خوشنویس، یاسر (۱۴۰۱). نبرد سیم‌ها. تهران: نشر کرگدن.
- داوران، فرشته (۱۴۰۳). تداوم هویت ایرانی. ترجمه مسعود تقی‌آبادی. تهران: نشر مروارید.
- دوران، ژیلبر (۱۳۹۸). تخیل نمادین. ترجمه روح‌الله نعمت‌اللهی. تهران: نشر حکمت کلمه.
- دیبا، لیلا (۱۴۰۱). نقاشی‌های سلطنتی ایران در عصر قاجار. ترجمه علیرضا بهارلو و کیانوش معتقدی. تهران: نشر مان.
- رابی، جولین (۱۳۹۹). پرتله‌های سلطنتی قاجار. ترجمه علیرضا بهارلو و کیانوش معتقدی. تهران: نشر دانیار.
- رضایی‌راد، محمد (۱۳۷۹). مبانی اندیشه سیاسی در خرد مزدایی. تهران: طرح نو.
- ریکور، پل (۱۳۹۵). ایدئولوژی، اخلاق، سیاست. ترجمه مجید اخگر. تهران: چشمه.
- ریکور، پل (۱۳۹۶). زندگی در دنیای متن. ترجمه بابک احمدی. تهران: نشر مرکز.
- سهرابی، نغمه (۱۴۰۰). بازخوانی سفرنامه‌های اروپایی ایرانیان در عصر قاجار. ترجمه محمد زرگر. تهران: نشر مرکز.
- شایگان، رحیم (۱۳۸۴). تحول مفهوم خدا در یشت فرزانی؛ جشن‌نامه دکتر محسن ابوالقاسمی. تهران: هرمس.
- شرو، پرودس (۱۳۹۱). هخامنشیان و اوستا در پیدایش امپراتوری ایران. ترجمه کاظم فیروزمند. تهران: مرکز.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۴۶). آیین شاهنشاهی ایران. تهران: چاپخانه دانشگاه تهران.
- طباطبایی، سیدجواد (۱۳۹۸). ملت، دولت و حکومت قانون. تهران: مینوی خرد.
- علومی، رضا (۱۳۵۰). فلسفه تاریخ شاهنشاهی ایران. تهران: کمیته انتشارات شورای جشن

شاهنشاهی حزب ایران نوین.
فدایی مهربانی، مهدی (۱۳۹۵). در باب خاستگاه ایرانی سیاست. در: فیلسوف سیاست، تهران: فلات.
گرین، نایل (۱۳۹۹). عشق غریبه‌ها؛ سرگذشت شش ایرانی در انگلستان عهد جین آستن. ترجمه امیرمهدی حقیقت. تهران: نشر چشمه.
لوگوف، ژاک (۱۳۹۹). تاریخ خیال. ترجمه آندیا عبائی و مریم عباس‌بیگی. تهران: انتشارات روزنه.
معتقدی، کیانوش (۱۴۰۱). کاشی و کاشی‌کاران طهران در عصر قاجار. تهران: نشر دانیار.
میر، فردریک (۱۳۹۹). روایت و کنش جمعی. ترجمه الهام شوشتری. تهران: نشر اطراف.
هیلنز، جان (۱۴۰۰). شناخت اساطیر ایران. ترجمه ژاله آموزگار و احمد تفضلی. تهران: نشر چشمه.
هینتس، والتر (۱۳۶۱). تشکیل دولت ملی در ایران. ترجمه کیکاووس جهاننداری. تهران: انتشارات خوارزمی.
وست، شیرر (۱۴۰۰). پرتونه‌نگاری. ترجمه مانده میرزایی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
ولفانگ، کناوت (۲۵۳۵). آرمان شهریاری در ایران باستان؛ از گزنفن تافردوسی. تهران: اداره کل نگارش وزارت فرهنگ و هنر.

De Menasce, P. (2008). Zoroastrian Literature After The Muslim Conquest. *The Cambridge History of Iran*. 543-565.

Moin, A. (2014). *The Millennial Sovereign: Sacred Kingship and Sainthood in Islam (South Asia Across the Disciplines)*. Columbia University Press, Illustrated edition (April 29, 2014).

Ouseley, W. (2004). *Travels in Various Countries of the East; More Particularly Persia*. Adamant Media Corporation.

Ricoeur, P. (1986). *From Text to Action: Essays in Hermeneutics II*. Translated by Kathleen Blamey and John Thompson. Evanston: Northwestern University press.

Westermann, Claus (2023). "Sacred Kingship". *Encyclopedia Britannica*. Available at: <https://www.britannica.com/topic/sacred-kingship>.